

Özalp GÖKBİLGİN

G İ R İ Ő

XII. asırdan itibaren Avrasya'da, büyük bozkır imparatorlukları kurulmuştur. İncelediğimiz Altınordu Devleti de böyle bir imparatorluğun parçasıdır.

İbn Haldûn'a göre, göçebe kavimler gayet sağlam ve yüksek bir askerî teşkilâta sahip olup, medeniyet seviyesinde yüksek dereceye ulaşmış, fakat askerî teşkilâtçılığını ve gücünü kaybetmiş yerleşik kavimlere hücum ederler, onları kendi hakimiyetleri altına alırlar. Fakat bunlar da zamanla askerî kuvvet ve kudretini kaybedip, yerleşik bir kavim haline gelince, diğer göçebe kavimler de, onları hâkimiyeti altına alırlar ve bu böyle devam edip gider. İbn Haldûn'un bu görüşü, bazı farklarla Altınordu Devletinin kuruluşuna uyar. Fakat muhakkak olan şudur ki, Altınordu, yerleşik kavimlerin topraklarını işgal edip mülkî bir birlik meydana getirmekle kalmayıp, aynı zamanda kendine has bir medeniyet ve devlet teşkilâtı da kurabilmiştir.

Bu devletin daha sonraki yıkılışı, yine İbn Haldûn'un bir görüş olarak ileri sürdüğü gibi, başka göçebe kavimlerin saldırması neticesinde olmayıp, daha çok iç buhranlar ve kısmen de teşkilâtlarını mükemmelleştirebilmiş dış devletlerin tesiriyle vuku bulmuştur. Bu yönden mevzuumuz, devletlerin kurulma ve büyüme nazariyelerinin gerçeğe uygun olup olmadığının tetkiki, yani tarih felsefesi sahasındaki araştırmalar bakımından da çok dikkate değer incelemelere konu olabilir. Bu sahadaki araştırmalar bizde, maalesef çok mahdut kalmıştır. Halbuki bu mevzu, sadece Türk ve Osmanlı tarihinin gelişmesi bakımından arzettiği önem dolayısıyla bile dikkatle incelenmeğe değerdi. Bizimle bu kadar yakından ilgili olan bu konular daha çok yabancılar, bilhassa Ruslar, tarafından incelenmiştir. Son bir asra yakın zamanda, bu konuda yapılan araştırmaların ölçüsü küçümsenmeyecek bir şekilde artmıştır.

Bu araştırmalardan istifâde derecemize gelince; biz bu devir olaylarını ilk kaynaklara dayanılarak hazırlanmış ilmi monografilerden incelemeye gayret gösterdik. Bu arada Rusça, Arapça, Farsça, Fransızca ve Almanca ilmi neşriyattan, konumuzu ilgilendiren bahisleri bizzat veya tercüme ettirmek suretiyle is-

tifade ettik. Bütün bu eserleri tetkik edince dikkati çeken şudur ki, birçok meseleler karanlıkta kalmaktadır. Kaynakları tenkidî bir şekilde değerlendiren terkibî ve şumûllü eserlere halen ihtiyaç büyüktür.

Son derece ilgi çekici olan Altınordu Devleti'nin, sadece bir devri inceleme konumuzu teşkil edecektir. Yani bu devletin en parlak devri olan Özbek ve Canıbek Han'lar zamanını tetkik edeceğiz. Fakat öyle sanıyoruz ki, bütün devletlerde olduğu gibi, en parlak devrin idrakinden yıkılış devrine geçiş, bir devlet tarihinin en nazik safhasıdır. Böyle bir devirde, o devletin hem büyüme sebeplerini teşkil eden âmillerin yaşıyanlarını müşahade etmek, hem de yıkılışını hazırlıyan âmillerin doğuşunu bulabilmek bakımından çok mühimdir.

Araştırmamızı şöyle bir plân dahilinde yürüttük: Birinci bölümde Altınordu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş safhasını kısaca özetlemeyi, konumuzun geliştirilmesine esas olması bakımından lüzumlu gördük. İncelediğimiz devir hadiselerinin daha iyi aydınlatılabilmesi için lüzumlu başlangıçları ve genel bilgileri bu bölümde özetledik.

İkinci bölümde ise Özbek Han devrini inceledik. Özbek Han'ın tahta çıkışı, islâmiyeti kabul etmesi ve nihayet diğer devletlerle olan münasebetleri, bu bölümde ele aldığımız konulardır. Özbek Han'ın islâmiyeti kabulü ve intişarı meselesine gereken önemi verdik ve bu mevzuda mevcut eserlerin hepsinden istifadeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, Canıbek Han devrini, tahta çıkışını ve siyasi münasebetlerini inceledik. Canıbek Han'ın tahttan inişi veya ölümü konusunda mevcut ihtilâfta, muhtelif araştırmaların verdiği malûmatı nakledip, Canıbek Han'ın eceliyle öldüğü, oğlu Berdibek tarafından öldürülmediği yolundaki Murat Remzi ve Berthold Spuler'in fikrini daha doğru bulduğumuzu belirttik.

Dördüncü bölümde, Rusların birlik kurmaları ve büyümeleri meselesine temas ettik.

Beşinci bölümde ise Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında Altınordu Devletinin içtimaî durumunu tetkik ettik. Altınordu'nun başlıca şehirlerini, ziraî ve iktisadî durumunu, örf ve âdetlerini, oraya seyahat eden İba Battûta, İosafata Barbaro, Plano Karpini gibi seyyahların da intibalarından edindiğimiz malûmatla inceledik.

İncelememizin sonunda istifade ettiğimiz eserlerin tam bir listesi bulunmaktadır.

I.

XIV. YÜZYIL BAŞLARINDA ALTINORDU

A. Altınordu Devleti'nin Kurulması ve Büyümesi (Genel olarak)

Dünyanın bugüne kadar tanıdığı en büyük cihangir ve fatih hükümdarlarından birisi olan Cengiz Han; doğuda Çin denizi'nden batıda orta Avrupa'ya , kuzeyde Sibirya içlerinden güneyde Himalaya sıradağları'na kadar uzanan geniş ülkesini, daha sağlığında dört oğlu arasında pay etmişti. En büyük oğlu Çuçi' ye Aral ve Hazar denizlerinden itibaren batıda kalan Kıpçak illerini, yani Deşt-i Kıpçağı¹ , Çağatay'a Lop-Nor gölünden Buhara'ya kadar olan Orta Asya'yı, küçük oğlu Tuli'ye Horasan ve Güney Asya'yı , ikinci büyük oğlu Ögedey'e de, kendisine veliaht göstererek, Doğu Asya'yı vermişti.

İşte bunlardan büyük oğlu Çuçi'ye verilen batı kısmında daha Cengiz Han' ın sağlığında ölen Çuçi'nin oğulları tarafından yönetilen; Fransızlar'ın "La Horde d'Or", Rusların "Zolotaya Orda", Arapların ise "Memâlik al-Deşt" dedikleri; bazılarının da Çuçi'ye izafeten "Çuçi Ulusu" diye adlandırdıkları bu devlet incelememizin konusudur. Onun da Özbek ve Canıbek Han'lar zamanındaki durumunu yani 1313'den 1357'ye kadar olan devredeki siyasi, ictimai olaylarını inceliyeceğiz. Konumuzun geliştirilmesine esas teşkil etmek üzere Altınordu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş safhasını kısaca özetlemeyi faydalı bulduk.

Yukarıda Kıpçak illerinin Çuçi'ye verildiğini söylemiştik. Fakat buralar fiilen Çuçi'nin idaresinde değildi. Buraları fiilen ele geçirmek için Kurultay, Çuçi'nin sağlığında iki defa (1229 ve 1235 tarihinde) sefere karar verdi. Fakat bu seferler gerçekleşemedi. Ancak Çuçi öldükten sonra, 1236 da Çuçi'nin oğlu Batu kumandasında bu taraflara sefer tertip edildi. Sübidey² de Batu'ya yardımcı tayin edildi. 1236 baharında hareket eden Batu, İdil ve Bulgar ülkesini alıp, birçok

- 1 Deşt-i Kıpçak, Özi (Dniepr)' den başlayarak İdil'in doğu kısımlarına kadar uzanan geniş sahanın adıdır. Bu isme bilhassa XI-XV. asırlar arasında Arap ve Fars kaynaklarında tesadüf edilir.
- 2 Sübidey, Cingiz'in ünlü kumandanlarından. Kendisinin daha önce bu taraflara seferi olduğundan, bu havalıyı iyi tanımaktadır. Bu sebeple Batu'ya yardımcı olarak tayin edildi.

Bulgar şehrini tahrip etti. Batu, bu seferinde Doğu Avrupa'nın mühim bir kısmını, Kıpçak illerini, Kırım ve Derbent'e kadar bütün Kafkasya'yı ele geçirdi. 1240'da Kief zaptolundu. 1241'de Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'ya girildi, buralar tahrip ve yağma edildi. İşte bu sıralarda Ügedey Kağan'ın ölümünün haber alan Batu, yeni kağan seçiminde bulunmak için, ileri harekâtı durdurarak İdil boylarına döndü.³

Aral ve Balkaş gölleri arasındaki kısım ile İrtiş ırmağının güneyindeki yerlerde Batu'nun diğer kardeşi Orda, Akordu adı ile hüküm sürmekteydi. Her ikisi de hukukî bakımdan, merkezi Karakurum olan Moğol İmparatorluğu'na bağlıydılar.

Batu Han'dan sonra yerine Berke Han (1257-1266) geçmiştir. 1259'da Karakurum'daki Büyük Kağan ölünce, her yerde, Berke Han'ın Büyük Kağan'lığı kabul edildi. Berke Han 1257'de, bağımsızlığını ilân eden Galiçya kralını te'dip ettikten sonra, İlhanlıların üzerine yürümüştür. İlhanlılar güney Kafkasya ve Azerbaycanı almışlardı. Halbuki buralar, bilhassa ticarî bakımdan Altınordu için çok mühimdi. İlhanlılarla yapılan savaşta önceleri üstün gelen Hülâgû, bilâhare yenildi ve pek çok zayıat verdi. Zaten Berke Han Hülâgû'nun düşmanı olan Mısır Sultanı Baybars ile de anlaşmıştı. Berke 1266'da yeni İlhanlı Hanı Abaka üzerine de yürümüş, fakat bu sefer sırasında kendisi ölmüştür. Onun için bu seferden bir netice alınamamıştır.

Daha sonra Altınordu hanları olan Mengü Timür (1266-1280), Tuda Mengü (1280-1287) zamanlarında Altınordu tamamiyle müstakil bir devlet olmuş, Batı Kıpçak illerinde nüfuz kazanmış ise de, pek parlak bir varlık gösterememiştir. Ancak Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu, en ihtişamlı devrini, yani ismiyle müsemma altın devrini yaşamıştır.

B. XIV. Yüzyıl Başında Genel Durum

a) Memleketin İç Durumu

Özbek'ten evvel han olan Tokta (1290-1312)'nin saltanatının mühim bir kısmı Nogay ile uğraşmakla geçti. Nogay'ın han ailesi ile yakın akrabalığı vardı. Hülâgû ile yapılan harplerde tümen beyi olarak büyük yararlıkları görüldüğünden yüksek mevkilere getirilmişti. Bu işlerdeki yüksek dirayeti, teşkilâtıcılığı ve muhteris bir insan olması ona geniş imkânlar sağlamıştı. 1260 senesinden 1300 se-

3 Batu'nun ileri harekâta son verip dönmesini başka şekilde yorumlayan müellifler de mevcuttur. Ezcümle W.W. Barthold, Batu'nun dönmesinin sebebi olarak idaresindeki kumandanlardan Güyük (Ügedey'in oğlu) ve Böri (Çağatay'ın torunu) ile olan kavgalarını zikreder. Yakubovski ise, Batu kuvvetlerinin Ruslar ile yaptığı mücadeleden zayıf düşmesi sebebiyle sefere son verildiğini yazar

nesine kadar tam kırk yıl Altınordu'nun bütün işlerinde mühim rol oynamış, birçok entrikalar çevirmiştir. Onun bu entrikaları feodal kavgaların doğmasına, nihayet Özbek ve Canıbek Hanlar zamanındaki 50 senelik bir fasıladan sonra Altınordu'nun çökmesine sebep olmuştur. Nogay'ın nüfuzu o kadar büyüktü ki, yabancı hükümdarlar ona devlet reisiymiş gibi elçiler, hediyeler göndermişler, onun elçilerine büyük itibar göstermişlerdir. Hakikatte Nogay, bir tümen beyiydi ve Kıpçak bozkırlarının Ten ile Özi arasındaki batı kısmını idare ediyordu. Bu topraklara bilâhare Tokta, zengin ticaret şehirleri ile Kırım'ı da ilâve etmişti. Mengü Timür ile Tuda Mengü devirlerinde ve Tokta'nın ilk saltanat yıllarında Nogay büyük kudret kesbetmiştir. Hatta bir hanı tahtından indirmiştir. Onun neden han olmadığını Yakubovski şöyle izah ediyor:

"Bu kadar kudretli olan Nogay'ın niçin idareyi açıkça kendi eline almadığı ve kendisini han ilân etmediği meselesi ortaya çıkabilir. Moğolların bulunduğu siyasi şartlar altında bunun anlaşılması kolaydır. Bu devirde Cingiz Han adının ve onun ailesinin otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, yalnız Cingiz Han ailesine mensup bir şahsın han olabileceği hakkındaki inanca karşı gelebilecek bir şahıs çıkamazdı. XIII-XIV. asırlarda bu inancın en büyük kuvvetle devam ettiğini göstermek için, meşhur Timür (Timürlenk, Tamerlan)'un (1370-1405) han ünvanını almayıp, kendisine emir rütbesini verdiğini, Küregen⁴ adını taşımaktan gurur duyduğunu ve bu suretle kendisini Cingiz Han'ın âilesine bağlı farzettğini ilâve edelim. Tokta'nın ilk yıllarında Nogay hakikaten istediği şekilde hüküm sürmüştü. Tokta onun emirlerini tereddüt etmeden yerine getiriyordu.⁵

Nogay, işi daha ileri götürerek istemediği birtakım beylerin öldürülmesini Tokta'dan talep etmişti. Tokta, Nogay'ın bu isteğini de yerine getirdi. Fakat bu sefer kendi itibarı sarsıldı. Tokta bir müddet sonra Altınordu'nun başına dert olan Nogay'a karşı ayaklanmak kuvvet ve cesaretini kendinde bulabildi. Bunun için de müsait bir fırsat zuhur etti. Nogay, Tokta'dan kaçan beyleri, noyanları himaye etmiş, Tokta'ya teslim etmemişti. Bu sebeple Tokta ile Nogay arasında başlayan harp çok sert ve uzun oldu. Nihayet Nogay bozguna uğratıldı ve 1300' de öldürüldü. Birçok harplerde büyük yararlıklar göstermek suretiyle devletin büyümesine geniş ölçüde yardım etmiş olan Nogay, birçok entrikalar çevirerek feodal kavgaların zuhuruna sebep olmakla, bilmeyerek Altınordu'nun inhitatına zemin hazırlamıştır.

Nogay, 1298 yılında Tokta'yı mağlup ettikten sonra, torununu vergi toplamak üzere Kırım'a yollamıştı. Kırım'da Kefe'ye giden Nogay'ın torunu

4 Küregen kelimesi, damat manasına gelir. Timür, emir Hüseyin'in dul kalan karısı ile evlenmişti. Hüseyin'in karısı, katledilen Kazan Han'ın kızıydı. Kazan Han, Cingiz Han ailesine mensuptu.

5 A.Y., Yakubovskiy, "Altınordu ve Inhitatı", 69.

Cenevizliler tarafından öldürüldü. Bunu duyan Nogay, büyük bir ordu gönderdi. Gelen ordu şehri yakıp, yıkıp, yağma ettikten sonra birçok tüccarı esir etti ve mallarını aldı. Ayrıca Sarukerman, Kırkyeri ve Kerç şehirleri de yağmaya uğradı. İşte bu hadiseler sebebiyle, Moğallar ve Cenevizliler arasında gerginlik artmıştı. Her iki taraf birbirine hücumla yağınalar yapıyor ve aldıkları esirleri esir pazarlarında satıyorlardı. Bu münaferet Tokta zamanında da devam etti.

Tokta, Nogay'ı mağlup ettikten sonra memleketin tek hakimi haline geldi. Fakat bu pek pahalıya mal olmuştu. Nogay ile yapılan mücadelede çok kuvvet ve para sarfedildi. 1300 senesinde de üç yıl devam eden kuraklık buna eklenince durum daha çok kötüleşmişti. Bunun arkasından at ve koyunlar arasında bir ölüm salgını baş gösterdi. Bunlar neticesinde birçokları, çocuklarını ve yakınlarını tacirlere satmak zorunda kaldılar. Bir müddet sonra durum düzeldi. İstihsal gücü arttı. Bu devirde idarî ve içtimaî nizam, muntazam ve askerî feodal sistem şeklini aldı. Tokta, müslüman olmamakla beraber islâmiyetin yayılmasına pek engel olmamıştır. Kendisi putperest, yani nasturi idi.

b) Dış Münasebetler

Altınordu'nun İlhanlılar ile arası bu zamanda eskiye nazaran biraz düzelmiştir. Bu sıralarda İran'da hüküm süren İlhanlı Hanları şunlardır:

Keyhatu (1291-1295), Baydu (1295-1295), Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu (1304-1316). İki taraf arasında uzun müddet kapalı kalmış olan Kafkasya yolu tekrar açılmıştır. Yakubovski, bunu fars tarihçisi Vassaf'tan şu şekilde nakleder:

"Mengü Timur'un yerine Tokta (1290-1312) geçtiği zaman, karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle bankacılar yollar açılmıştı. Yolcuların rahat ve emniyeti, önceden olduğu gibi, temin edilmişti. Arran vilâyeti araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleri ile dolmuş, uzun bir fasıladan sonra bu memleketlerin mal ve nadide eşyası büyük ölçüde görülmeye başlamıştı." 6

Mısır Memlûk sultanları ile de dostane münasebet devam etmekte ve elçiler gidip gelmektedir. Fakat eskisi kadar kalabalık ve zengin hediyeli elçi heyetleri teati edilmemektedir. Bu devirde Memlûk'lar ile İlhanlı'lar arasında da bir yakınlaşma ve anlaşma mevcuttur. Hatta Memlûk Sultanı el-Melik el-Nâsır Muhammed, Tokta'nın elçilerinin İlhanlı'lara karşı müşterek bir harekâta bulunmaları hususundaki teklifini nâzikâne bir surette reddetmiştir.

Moğollar'ın, Cenevizliler ile Bizanslılar'dan gayrisine isim olarak kullandıkları frenkler ile hasmane münasebetleri devam etmiştir. Bunlar Moğollar'a sık sık hücum ediyor, esir alıyor ve onları esir pazarlarında satıyorlardı. Tokta, Cenevizliler'e karşı bir sefer tertip edip onları te'dip etmek istedi ise de; durumdan daha önceden haberdar olan Cenevizli'ler, gemilere binip kaçtılar. Tokta onların, Saray şehri yakınlarında bulunan mallarını yağma etmekle yetinmek zorunda kaldı.

II.

ÖZBEK HAN DEVRİ

A. Özbek Han'ın Tahta Çıkışı

Özbek Han 1313 yılında (Hicrî 712 senesi Ramazan ayı sonlarında) tahta çıkmıştır. ⁷ Kendisi Altınordu tahtının başta gelen varisi değildi. Tokta, ölümünden önce oğlu İlbasar'ı veliht tayin etmişti. Fakat daha sağlığında bu oğlu ölünce yerine oğlu Toktemir'i veliht tayin etmişti. ⁸ Fakat Özbek, devlet işlerini tedvirde yüksek dirayeti ve kudretli askerî gücü sayesinde tahta geçti. Onun tahta çıkmasında Biyalon⁹ adlı güzel bir kadının ve Kutluk Timür'ün rolü büyük olmuştur.

7 Sergey Mihailoviç Solov'ev, *Istoriya Rossi s'drevneyşih vremen*, I, 903

8 Bu noktada bazı kaynaklar arasında tenakuza tesadüf ediyoruz. Şöyle ki, Tiesenhausen Birezali'den şöyle naklediyor: "...Tokta'nın bir oğlu vardı ki, ondan daha güzeli görülmemiştir. Bu oğlu islâm dinindeydi. Kur'an-ı azimi, (manasını) anlamasa da, dinlemesini severdi. Memlekete sahip olunca islâm dininden başka bir din bırakmıyacağına niyet etmişti. Fakat babasının hayatında öldü, bir oğul bıraktı. Tokta oğlu ölünce, bu oğlunun oğlunu onun yerine tayin etmiş ise de kader yardım etmedi. Kendisinden sonra kardeşinin oğlu Özbek hanlığı aldı.." (W. De Tiesenhausen; Altınordu Devleti tarihine ait metinler, 315). Yakubovskiy ise, "Özbek, Mengü Timür'un torunu Tuğrulca'nın oğluydu. Altınordu tahtına çıkmak hakkına malik değildi" dedikten sonra Tarih-i Üveys'den şu şekilde naklediyor: Özbek, Timür Kutluk'un en kuvvetli emirlerinden birinin yardımcı ile Tokta'nın oğlu İlbasar'ı öldürmüş ve Altınordu tahtına oturmuştur." (A. Y. Y. akubovskiy., *Altınordu ve inhitati*), 72. Yukarıda naklettığımız metinlere göre: Birezali, Özbek'in Tokta'nın torunu, el-Eherî ise oğlunu hallettiğini söylerler. Tahmin ediyoruz ki, bu sonuncu müellif torunu diyeceğine yanlışlıkla oğlu demiştir. Bu fikrimizi Murat Remzi, "*Talfik el-ahbar*" kitabında doğruluyor. Murat Remzi, Talfik al-ahbar kitabının 503. sayfasında "Toktay'ın çok güzel bir oğlu olduğunu, bunun genç yaşında müslümanlığı kabûl ettiğini, babasının ölümünden sonra tahta çıkınca islâm dinini yaymaya niyetli bulunduğunu, babası hayattayken (yani tahta geçmeden) öldüğünü, isminin muhtemelen İlbasar olduğunu, Tokta Han'ın bu oğlu ölünce, onun oğlunu veliht yaptığını, fakat Özbek (kardeşinin oğlu) kabiliyetli olduğundan onu tahttan düşürüp, tahtı zaptettiğini" anlatır. Bertold Spuler ise "Die Goldene Horde" kitabının 85. sayfasında, Toktanın ölen oğlu İlbasar'ın oğlu Toktemir'i kastederek şöyle der: "Tokta genç yaşında ölen prens İlbasar'ın oğlu olan ve gözünün önünde bulundurduğu torununu vâris olarak vazedilmesine taraftar görünüyordu." Bunlardan da anlaşılacağı gibi Yakubovskiy'in (Hasan Eren tercümesi) kitabında -belki yanlışlıkla- torunu yerine oğlu olarak yazılmıştır. Aynı eserin Fransızca tercümesinde (sayfa 90) sadece "*Kutluk Timur'un Özbek Han'a, iktidarı alışıında yardımcı olduğu*" kaydedilmektedir.

9 Biyalon nasturi mezhebinde bir Rum kızı olup, Özbek'in babası Tuğrulca'dan dul kalmıştı. (Tuğrulca ise Tokta'nın idam ettirdiği büyük kardeşidir. Tuğrulca idam edilince Biyalon dul kalmıştı. B. Spuler, *Die Goldene Horde*, 86). Özbek Han bilâhère Biyalon ile evlenmişti. Bu şer'an caiz değildi. Fakat babası bu kadınla usulen evlenmişti. Biyalon hakikî anlamda Tuğrulca'nın karısı olmamıştı (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 505).

Tokta ölünce, memlekette taht için bir mücadele başlamıştır. Özbek, bu zamanda başkentten çok uzakta bulunuyordu. Tokta tarafından Çerkezistan ülkesine bir karışıklığı bastırmak üzere gönderilmişti; bu suretle payitahttan uzaklaştırılmıştı. Toktanın torunu Toktemir ise tahta geçmeye çalışıyordu. Zaten dedesi Tokta da sağlığında, çok sevdiği oğlu İlbasar'ın bu oğlu Toktemir'i veliaht göstermişti. Biyalon, Tokta'nın soyu arasındaki anlaşmazlıklardan istifade ile emirliğin bir kısım arazisini üvey oğlu Özbek için zaptetti ve Hanın vekili ve saray emiri olan Kutluk Timür'le anlaşmak üzere harekete geçti. Kutluk Timür, Özbek'in dönmesi için lüzumlu vakti kazanmak gayesiyle bütün beylere kendi menfaatları icabı Tokta'nın soyunun tahta geçmesini teklif etti. Bu suretle Kutluk Timür, Özbek gelinceye kadar seçimin ertelenmesini temin ediyordu. Özbek, amcasının ölüm haberini duyunca derhal bulunduğu yerden ayrıldı. Muvasalatında askerî işlerdeki yüksek dirayeti, devlet işlerinde derin vukufu ile hanlık mevkiine tek aday olarak herkes onun etrafında toplandı. Yalnız şu iki şartla: 1) Kimseyi islâm olması için zorlamamak¹⁰, 2) Cingiz yasalarına riayet etmek.

Kutluk Timür, Büyük Meclis ensasında da Özbek'e çok faydalı oldu. Birçok beylerin Özbek lehinde hareket etmelerini temin etti. Gıyasettin Özbek veya Muhammed Özbek adı ile para bastıran Özbek Han'la Altınordu her bakımdan ihtişamın zirvesine ulaşmış bulunuyordu¹¹.

Özbek Han yaradılıştan zeki, dirayetli, çalışkan, dinine bağlı müslüman ve cesur bir handı. Onun bu vasıflarını Tiesenhausen Bîrzâli'den şu şekilde nakleder: "*Özbek Han, otuz yaşında han oldu. Müslüman, akıllı, kılığı, kıyafeti güzeldi.*"¹²

el-Mufaddal ise "*en-nehcü's-sedîd*" adlı eserinde 712 (1313) yılı vukuatı arasında, bu konuda şunları zikreder:

"712 yılı Ramazanın sonlarında Mengü Timür oğlu Tuğrulca oğlu Özbek Han, Kıpçak sahrası ve çevresi ülkelerinin tahına çıktı. Hanlığı, amcası Mengü Timür oğlu Tokta'dan sonraydı. Denir ki, Özbek, genç, güzel yüzlü, gayet yosma, hakiki bir müslüman, yılmaz bir yiğitti. Emirlerden ve bellibaşlı adamlardan birçoğunu, bahşilerden¹³ ve büyüğülerden bir cemaati öldürdü."¹⁴

Meşhur Arap müverrihlerinden Kadı Muhyiddin İbn Fadlullah el-Ömerî, Özbek Han'ın ihtişam ve satvetini belirtmesi bakımından çok önemli olan şu bilgiyi verir:

10 Özbek Han, İslâmlığa hissi bağlılığı bulunan seleflerinin aksine, kendisi müslümandı.

11 Özbek Han'ın tahta geçmesiyle sonuçlanan bu hadiseler hakkındaki malûmat ancak Berthold Spuler'in "*Die Goldene Horde*" kitabında bulabiliyoruz. Diğer yazarlar bu hususta pek tafsilat vermiyorlar. Sadece kısaca Özbek'in Tokta'nın tayin ettiği veliahtı hâl ile tahta çıktığını kaydediyorlar,.

12 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait metinler*, 318.

13 Bahşi şamanların dinî reisidir.

14 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*,. 344.

"... Bu hükümdar başa geçelidenberi Allah Hârizm ve Kıpçak Meliklerini onun emrine amade kıldı. Onların en keskin si'âhı kaçmak veya itaat etmek veyahut ta ona bağışlarda bulunmaktır. Hulasa bu sultan azametli ve bu diyardaki Tatar meliklerinin en büyüklerindendir. Güneş öğle vaktinde nasıl şa'sa'lı ise, o da bu havalide böyle şa'sa'alıydı. Bundan dolayı bu memleketlere bilâd-ı Özbek veya memleket-i Özbek denildi. Bundan evvel ise buraları bir müddet Kıpçak'lara, Çoçi Han'a, Berke Han'a tâbiydi. Özbek geldi. O kadar ki, memleketin reâyasına bile Özbek reâyası denildi." ¹⁵

Yine aynı eserde şu ilginç bilgiye raslamaktayız :

"Zeynüddin Ömer İbn Misafir bana anlattı ki, bu sultan Özbek, memleketinin işlerine o kadar iltifat etmezdi. Ancak umumî olarak meşgul olurdu. İşleri incelemezdi, ¹⁶ kumaş giyerdi, kumaşı pek kıymetli değildi. Müslüman ve dindardı." ¹⁷

Kutluk Timür Özbek Han'ın tahta çıkarılması işini gerçekleştirdikten sonra Altınordu'nun idarî hayatında mühim rol oynamaya başladı. Özbek Han da Kutluk Timür'ün nasihatlarını dinliyor, onun sözlerine göre hareket etmekten çekinmiyordu. Bu sayede Özbek Han, rakiplerinden kurtuldu İbn Dokmak ve ve Aynî, Özbek'in bu tehlikeli rakiplerinden Kutluk Timür'ün de yardımı ile kurtulmasını şöyle hikâye ederler:

"Özbek'in öldürdüğü muhalifleri şunlardır: Tunguz, Tazin, Mencük. Özbek, tahta geçince bu emirler ve bunlarla beraber olan birtakım memleketin ileri gelenleri Özbek'e karşı suikast hazırladılar. Özbek Han ve Kutluk Timür bunların fikirlerini anlayınca; Kutluk Timür Özbek Han'a ordunun içine girmesini ve ordunun kumandanlarını yanına yak aştırmamasını söyler. Bunun sebebi orduya yalnızca girip, ordunun halini iyice anlıyabilmesiydi. (Özbek Han), nihayet birgün ordunun içine yalnızca girdi ve bu muhalif olantının azınlıkta bulduklarını anladı ve bunları kendi kılıcı ile öldürdü. Birkaç kişi kurtulabildi. İmâdüddin İbn Müskiri de buna itimat besledi." ¹⁸

Özbek Han, kendisinin tahta çıkmasında birinci derecede rol oynayan babasının dul kalan karısı (yani üvey annesi) Biyalon ile evlenmişti. İbn Dokmak ve Aynî bu izdivacın neden mubah olabileceğini şu şekilde izah ediyorlar:

"Özbek Han'ın Biyalon ile evlenmesinin sebebine gelince; babası Biyalon denen bu kadını kâfir iken aldı, bu sebeple nikâh fasitdi. ¹⁹ Biyalon'un Baytemür adlı bir

15 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 511

16 Bu sözlerden Özbek Han'ın küçük davalarla oyalanmadığı, büyük memleket meseleleri ile meşgul olduğu manası anlaşılmalıdır.

17 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 511

18 Aynı eser, 505

19 Murat Remzi, *Talfik al-ahbarında* (s. 505'de) bir kimsenin nikâhı fasid de olsa babasının hanımı ile evlenemeyeceğini kaydettikten sonra Özbek'in babasının Biyalon ile hakiki manâda evlenmediğini, usulen nikâhlandıklarını, Özbek'in Biyalon ile bu sebeple evlendiğini belirtir.

kardeşi vardı. Bu , Ürgenç²⁰ ve Hârizm ikliminin valisi idi. Özbek Han, bu valiyi azledip, yerine kardeşi Kutluk Timür'ü tayin etti. Kadın (Biyalon) kardeşinin azlını istemedi ve Özbek Han'a 'senin tahta geçmen için ben mal isteyene mal, at isteyene at, kumaş isteyene kumaş verdim. Sen ise kardeşimi azlediyorsun dedi; Özbek Han özür diledi ve rızalaştılar."²¹

Özbek Han, seleflerinin aksine büyücülerden hoşlanmazdı. Onun tahta geçiş durumunu sağlamlaştırdıktan sonra büyücülerden ve bahşilerden bir kısmını öldürdüğünü, bu devir tarihçilerinin hemen hemen hepsi kaydederler. Bu arada "Târih el-islâm" müverrihi Ez-Zehabi : "Emirlerden ve büyücülerden bir taifeyi mohvcttiğini"²²

en-Nehü's-sedid yazarı el- Mufaddal: "...emirlerden ve belli başlı adamlardan birçoğunu, bahşilerden ve büyücülerden bir cemaati öldürdüğünü"²³

Barzalî ise: "Müslüman olmayan Uygurlardan da bazılarını öldürdüğünü"²⁴ kaydederler.

B. Özbek Han'ın Müslümanlığı Kabul Etmesi ve Bunu Yayması

Berke Han (1257-1266), ilk defa düzenli bir şekilde islâmiyetin Altınordu' da yayılması için büyük gayret sarfetti. Bu konuda şiddetli bir şekilde hareket etmesi sayesinde kısmen de başarıya ulaştı. Fakat bundan sonra başa geçecek hanlardan bazıları islâmiyete meyiletmediler, bazıları ise bu konuda pasif kaldılar veya siyaset icabı İslâmlığa karşı bir sempati beslemelerine rağmen onun yerleşmesi ve yayılması konusunda hiçbir harekette bulunamadılar. Hanların bu şekilde hareket etmelerinin bir sebebi olarak da bir zümrenin, bir milletin asırlardır bağlı bulunduğu bu en mukaddes inançlarını bir anda yıkmanın, yerine, bambaşka yepyeni bir tarzda hareket etmeye, inandırmaya icbar etmenin zorluğunu söyleyebiliriz. Böyle çetin bir davanın gerçekleştirilmesi, ancak Özbek Han gibi muktedir hanlardan beklenbilirdi. Gençliğindenberi inandığı, iman ettiği islâmiyetin, kendi milleti arasında yayılmasını temin etti. Özbek Han'ın islâmiyeti, gençliğini geçirdiği Mısırdaki kabûl ettiğini , bize sadece muhtemelen yanlış olarak Tiesenhäusen nakleder.²⁵

Nüveyrî de "Nihâyet el-İreb" 'inde Özbek Han'ın islâmiyeti yayması konusunda şunları kaydeder:

20 Ürgenç, Aşağı Horezm taraflarıdır.

21 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 505

22 W. De, Tiesenhäusen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, 359

23 Aynı eser, 244.

24 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar* 503

25 Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, 86. Al-Qalqaşandi'ye göre de bu yanlıştır.

"713 yılı zilhiccesinde (Mart, 1314) Mısır diyarı, Şam eyaleti, diğer islâm memleketleri padişahı Mevlâna Sultan Melik Nasır'ın Bâb-ı Hümayun'una Özbek elçileri, şimdiye kadar âdet olmayan armağanlar ile geldiler. Mektubun içinde şu vardı: Çin'den mağribin en ucuna kadar müslümanlığın bitişik olması sebebiyle Mevlâna Sultan Nasır'ı kutluyor, diyor ki, kendi ülkesinde müslüman olmayan bir cemaat kalmıştı. Han olunca onları islâm dinine girmek için savaş arasında muhayyer kıldı, onlar ise karşı durmakla, vuruştular. O da, onlar ile cenge koyulmakla onları bozdu; öldürmek, esir etmek suretiyle kökünü kuruttu, kadın ve çocuktan ele geçen nice esirleri Mevlâna Sultan'a gönderdi. Sultan kendi elçileriyle birlikte Özbek elçilerini iade etti..."²⁶

Özbek Han'ın memleketi dışındaki islâmları dahi himaye edecek kadar müslüman olduğunu belirtmesi bakımından Alemuddin Bîrzâlî'nin "*Tarih-i Bîrzâlî*" sinden aldığımız şu birkaç satır çok önemlidir :

"Özbek Han otuz yaşında han oldu. Müslüman, akıllı, kılığı kıyafeti güzeldi. Alâaddin Numan ²⁷ ile, bir miktarı Kudüs'te bir tekke yapılmak, bir miktarı da haremeyn-i şerifin mücavirlerine ²⁸ dağılmak üzere akça gönderdi..."²⁹

İncelediğimiz Arap, Acem ve Rus kaynaklarında Özbek Han'ın islâmiyeti kabulü ve yayması konusunda arzu ettiğimiz genişlikte mufassal mualûmata pek rastlıyamadık. Bütün bu kaynaklar bizi tatmin edecek kadar geniş bilgi vermekten uzaktırlar. Hacı Abdülgaffar Kırımı'nin "*Umdat al-tevârih*" i bizi nispeten bu konuda tatmin ediyor. Fakat bunu da kayd-ı ihtiyatla incelemek gerekir. Yer yer efsaneye kaçan kısımları mevcuttur. Bütün bunlara rağmen bize çok enteresan bilgi vermesi bakımından değeri küçümsenmeyecek bir eserdir. "*Umdat el-tevârih*", Özbek'in islâmiyeti kabulü ve yayması konusunda oldukça edebî bir üslûpla bize şu bilgiye vermektedir³⁰.

"Özbek Han pâdişah-ı azîmü's-şân oldu, ve ba'de zamânin şeref-i islâm ile müşerref oldu ki sebebi budur, mukaddema beyan olunmuştu. Berke Han aleyhi'r-rahme umumen Moğolistan'ı müslüman etmiş idi. Anın vefatından sonra, yine âyini âteşperestliği icrâ ve mecûs ve mürted olmuşlar idi. Ol vakitte bulunan evliya-ullâhın kibarından dört adet azîz-i bâtemyizin kâlb-i pür nûrlarına ilhâm-ı ilâhî olur ki, İdil Hanı'nı ve ulus-ı Çuçi olan Deşt-i Kıpçak ahalisini din-i Muhammedî'ye dâvet edeler. Pes dört kimse şedd-i râhîl edüp, tahtgâh-ı saraya gelürler. İşbu azizlerin büyükleri Hazreti-i Ali evladından sâdât-ı sahihünnesebden olan ma'ruf-i âlem Esseyyid Yahya Hazretlerinin cediti olan Şeyh Mecdü'd-din Şirvanî

26 W. De, Tiesenhausen *Altınordu Devleti, Tarihine ait Metinler*, 297

27 Alâeddin Numan, Harizmlî bir şeyhtir.

28 Mekke ile Medine'de kapanıp kalanlara denir.

29 W. De, Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, 318

30 Bu hadise daha muhtasar olarak Murat Remzi'nin "*Talfik el - ahbar*"ında da anlatılmaktadır.

imiş ve birisi dahi Muhammed bin Ebi Bekir el-Sıddık evlâdından olan Babatükles Şeyh Necibü'd-din ve birisi dahi Muhammed Hanefiye'yi alevîyeden Şeyh Ahmed ve birisi dahi Şeyh Hasan Gürganı imiş derler. Babatükles müşârünileyh Edigü Bey'in cedd-i a'lâsıdır. İşbu şeyhler divan-ı hanînin taşrasında duran korlaların (?) yani cemaatin haricinde oturlar murâkabe ve duâ üzere olurlar ve ol vaktte moğol kavmi âyin-i bâtil-ı mani-i Sorangar (?) mezhebinde olup ateşi mâbut bilürler ve ismine "Dalay-laba" tâbir ederlermiş ve işbu mezheb-i bâtili terviç için "manici" tâbir olunur şeyhleri olup ve ol asırda şeyhü's-şüyüh olan lâinleri Özbek Han yanında mu'teber ve zânu be-zânû oturup, Han anın emri altında imiş ve sihr ile envai tahayyûlat izhâ ederler olup hatta han meclis-i hâs edüp, müskirât envâmı ihzâr edecek "çapçak" nam kaba korlar ve andan "çağrakı" nam zarfa dökülür ve "tostugan" nam kadehe kendiliğinden dolar ve hanın eline sâyirlere kendiliğinden gelür imiş. Bunun gibi nice hayâlât-ı bâtila şeyh-i lâinlerinin sihr ve istidracı imiş. Pes zikr olunan azîzler dâireden hâricte teveccüh üzere zikrullâh ve tasalliye-i habibullâha³¹ mübâşeret edecek, "ve kul câ'e'l-Hakk va zahakal-bâtil innelbâtüle Kâne zehukan"³² âyet-i kerimesi mantuku üzere sihirler bâtil olur, Özbek Han şeyhlerinden sebep sual ettikte derler ki, galiba işbu askerde³³ Muhammedî dedikleri azgun tâifeden adam vardır. Anların şomluğundandır deyücek, ferman eder, adamlar tayin olunup araştırarak, haric-i askerde başka surette işbu azîzleri bulurlar ve getirürler. Han suâl eder ki, kimsiz? Anlar derler ki, "din-i hak olan, din-i Muhammedî ashâbından olan müslümânlarız ve seni din-i hakka davet için geldik" deyücek, sehharlar³⁴ dediler ki, "bunları insan makamına addedüp mükâleme eylemek câiz değildir Hemân bunları katledüp, mugalatalarını defeylemek lâzımdır" dediler. Amma Han-ı hidayet-nişân acele etmeyüp, dedi ki "Padişahlar hiçbir cânibe meyletmek olmaz, ve her işin sıhhatini bildikten sonra, taraf-ı âhârı mahveylemek lâzime-i devlet ve mücib-i adalettir. Bunlar ile mübahese edin, kangınız gâlib olursa, ben ol tarafa râğb olurum" deyücek, iki taraftan kıyl ü kal çoğaldı ise Han dedi ki "âlemde âteşten kavi birşey olmaz" deriz. Bizler anınçün anı mâbut ittihaz etmişüzdür. Davanızda sâdik iseniz, ateşe girin, davanızı ol fasl eder, anın gücü yetmiyen kimsenin dini haktır" dedi ise de, Şeyh-i Muhammediler dediler ki, "Din uğrunda Hazret-i İbrâhim Halilullâh gibi ateşe gireriz; Hazret-i habibullaha Allah-ı tealâ herbir peygamberin mucizesini vermiştir. İnşaallah-ı tealâ mucizat-ı fahr-ı kâinat berekâtında ateş "berd-i selâm"³⁵ olur" dediler. Pes iki furun yaptırıldılar. Herbirini

31) Peygambere salât ve selâm getirmek

32) Manâsı : "Söyle ey habibim! Hak geldi, bâtil gitti. Zaten bâtilin şanı yok olmaktır." Kur'an-ı Kerim, İsrâ suresi, âyet: 81.

33) Burada asker kelimesi ordu anlamındadır.

34) Sehhar : Sihirbaz.

35) "Berd-i selâm" deyimi, Kur'an-ı Kerimden alınmıştır (Enbiya Sûresi, sûre 21, âyet 69). "Soğuk ve selâmet ol!" demektir. İslâmî inanışa göre, Hazret-i İbrahim ateşe atıldığı sırada, Allah-ı taâlâ ateşe "Ey ateş, soğuk ve selâmet ol!" buyurmuştur.

söksegil (?) dedikleri harareti gâlib olan ağaç ile kızdırdılar. Tamam olucak iptidâ hanın şeyhini hâh-nâ-hâh furuna ilka ettiler³⁶. Derhal can cehenneme isâl eyledi. Ba'de-hû şeylerden sâhibü'l-himmet ve nâil-i kerâmet Hazret-i Babatükles mütevekkilen ale' l-Hayyi' l-Kayyûm³⁷ ol âteş-i gurûr-ı mevsûme Halilullâh gibi dâhil oldu. Amma kurb-u civârı hâlikü' l-mümkinata³⁸ vâsıl oldu. Hürmet-i Habî-bullahda bir kılına hatâ gelmeyüp³⁹, ol makam-ı kurb-i ilâhiyede⁴⁰ münacâta başladı. Takviye-i din-i islâm ve galebe-i ehl-ül islâm hayr encâm bâbında dergâh-ı bâ-niyâzdan niyâz etti. Ammâ Han ve asker hidayet encamavaze-i azîzi furundan istimâ ederler⁴¹ ve kendüyi görmeye şitab ederler idi. Ba'de'z-zemanin furun kapısını açtılar. Şeyh-i azîz kibleye müteveccihen hamamda ter döker gibi arak-rîz⁴² olup duâ ederdi, ve dedi ki "Niçin acele ettiniz? Henüz arz-ı hâcâtım ve netice-i münâ catım tamâm olmadığı. Amma ne çare takdir-i Rabb-ı kadîr bu kadar imiş. İşbu Kavm-i Moğol ve Tatar'dan bir miktar kavim islâmdan bîbehre kalmak gerek " dedi; ve nefsü'l-emirde "Turgavut" tabir olunan Tatar'dan "Kalmak" dedikleri tâife müslüman olmayıp, kaldı. Pes, şeyh-i mu'teber ve mürşid-i safâperver furundan çıktı. Özbek Han-ı uluvv-iş şân ve sâir ümerâ ve sipâhiyân-i zîşân bilcümle din-i islam şerefiyle müşerref oldular. Ve ol şeyhler, bunlara tâlim-i ahkâm-ı diniye ederek şarken garben Tataristan'ı irşâd ettiler. Seyyid Yahya-i Şirvanî evladı hâliyen mevcuttur. Ve Babatükles evladı beylik târikına sülûk etti. Edigü Bey dedikleri şeci-i namdârânın nesli idiği kavli sâhîh ve tevarih-i Özbekiyân'da tasrihtir. İşbu islâm ehli olan tatara Özbek halkı denmesine bâis işbu sebeptendir " demişlerdir."⁴³

Bütün Türk ve Moğol Hanları gibi Özbek Han da büyük tolerans sahibi idi. Altınordu'da Ortodoks Kiliseleri eskisi gibi imtiyazlarını muhafaza etmişlerdi⁴⁴. Altınordu Devleti'ne ait olmamakla beraber, yine eksi Türk ve Moğol Hanlarının toleransına canlı bir misâl teşkil etmesi bakımından G.V. Vernedskiy'in verdiği şu bilgi dikkatimizi çekmektedir :

*"Mar-Yaballa patrik olmasına rağmen İran müslüman İlhanlıların sarayında büyük bir nüfuza sahipti."*⁴⁵

36) İlka ettiler : Attılar

37) Bu tâbir Allah'ın esma-i hüsnâ (en güzel isimler)' sından birisidir. Yaşamayı ve varlığını sırf kendinden olan demektir. Yani Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığını belirtir.

38) Hâlik a'l-mümkinât : Mahlûkları yaratan Allah.

39) Ruhunu Allah'a müşahede derecesine yükseltti ve bir kılına hata gelmedi.

40) Makam-ı kurb-i ilâhî : Allah'a yakın olan yer.

41) Han ve asker hidayet encamavaze-i azîzi furundan istima ederler : Han ve asker hidayete eren azizin sesini fırından işitirler.

42) arak-riz : ter döker.

43) Hacı Abdülgaflar Kırımî, *Umdat el-tevârih*, 35-38.

44) G.V. Vernadskiy, *Opit istorii evroazii*, 96.

45) Aynı eser, 96

Bu mevzuda Özbek Han'ın kızkardeşi Kõnçeke'yi Rus Knezi Yuri'ye vermesini; hatta onun hristiyan olup Agathia ismini almasına razı olmasını da misal olarak zikredebiliriz.⁴⁶

Özbek Han'ın toleransına diğerk bir misal olarak ta N.M. Karamzin'in "Gosudarstva Rossiskago" adlı kitabının III. Cildinin 116. sayfasından aldığımız şu yarlığı gösterebiliriz :

"Allah daimu diri ve bakîdir. Kuvveti daima üstündür. Ben ise Özbek Han'ım. Bu yarlık Özbek Han'ın büyük, küçük ve orta derecedeki bütün Rus knezlerine, vezirlerine, amirlerine, defterdara, kâtiplere, başkakilara, sefirlerine ve Allah'ın sayesinde hüküm geçerk bütün memleketlerin ahalisine fermanımdır. Bütün ruhanlılar, rahipler, papazlar, Ruslara mensup olan bütün kiliseler, mâbetler, bu kiliseye ait olan, vakıflar ve bunlardan haraçtan ve mîrden muâf olanlarına hiçbir kimse zarar veremez. Zira bunların hepsi, Allah yoluna ve devletimizin yükselmesi için çalışkan kimseler için hazırlanmıştır. Ve onların ruhanî reisleri için konmuş hükümleridir. Bunlara kim taarruz eder ve birşey alırsa, bize şikâyette bulunsunlar. Bunları uian kimselerden üç misli ceza alır ve bu kimse Allah'ın kahrını haketmiş olur. Bu yarlık tavşan yılının güz mevsiminin birinci ayının dördünde yazılmıştır."⁴⁷

C. Dış Münasebetler

a) İlhanlılar ile

Altınordu'nun İlhanlılarla münasebeti , umumiyetle hasmane bir şekilde olmuştur. 1316 (H.716) yılında İlhanlı Meliki Muhammed Harbende ölmüş, on iki yaşında Ebû Said adında bir oğlunu veliaht bırakmıştı. Fakat devletin ileri gelenleri, emirler bu çocuğı küçük olduğu mülâhazasıyla istemiyorlardı. Bu istemiyenlerin başında ümeradan Çoban bulunuyordu. Hattâ, Emir Çoban, Özbek Han'a bir elçi göndererek Irak, ve Azerbaycan'ı işgal etmesi tavsiyesinde bulundu. Fakat Özbek Han bundan sakındı. İbn Dokmak'a göre, Özbek Han, Emir Çoban'ın elçisi bu haberi getirince memleketin idarecisi olan Kutluk Timür'e danıştı. O da, Özbek Han'a "gitmemesini, giderse kuzey memleketlerinin de elinden çıkması ihtimalinin bulunduğunu ve bu taktirde buralara başkasının sahip olabileceğini, bu memleketlerden birisiyle uğraşırken diğerk memleketle uğraşamıyacağını, şayet böyle bir harekete tevessül ederse her iki memleketin de elinden çıkması ihtimalinin bulunduğunu"⁴⁸, belirtti, Özbek Han Kutluk Timür'ün bu fikrini kabul etti ve gitmedi. Bunun üzerine ister istemez çocuk denecek yaşta bulunan

46 Zeki Velidi., Toğan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 346 ve Sergey Mihailoviç Solov'ev, *İstoriya Rossii s' drevneyşih vremen*, 907.

47 N.M. Karamzin, *Gosudarstro Rossiiskago*, II, 116.

48 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 516

Ebu Said Sultan seçildi.⁴⁹ Ebu Said Sultan olunca kendisi çocuk olduğu için devlet işlerini Emir Çoban'ın eline bırakmak zorunda kaldı. Emir Çoban ve çocukları ellerine geçen bu fırsatı kötüye kullandılar. Memleketi istedikleri gibi idare ettiler. Müstebit birer idareci oldular. Bunlar, işi daha ileri götürerek Sultan'a hükm etmeye çalıştılar. Bunda da kısmen muvaffak oldular. Onların bu hareketleri diğer ümera arasında çok fena tesir yaptı. Onlar, Emir Çoban ve çocuklarının yaptıkları bu hareketleri çekemediler. Özbek Han ile Çağatay ahfadından olan Melik Yeysur'a müracaat ettiler.

Melik Yeysur, Horasan havalisinde hükümran idi. İlhanlı arazisinde gözü vardı. Zaman zaman buraya hücumla bu arzusunu ortaya koymaktan çekinmezdi. Melik Yeysur, İlhanlı topraklarına hücum için fırsat kolluyordu. Onun için Emir Çoban'ın bu müracaatı bulunmaz bir fırsattı. Melik Yeysur vakit geçirmeden derhal Ebu Said'in ülkesine taarruz etti. Kısa bir zaman içinde Horasan'ın mühim bir kısmını ele geçirdi. Dâmgân ve Mâzenderân'a kadar ulaştı. Diğer taraftan da Özbek Han'a mektup yazdı. Ondan kendisine yardım etmesini rica ve beraberce İlhanlı arazisini işgal etmeleri lüzumunu izâh etti.

Altınordu Devleti ile İlhanlı'ların arası hiçbir zaman iki dost memleket gibi iyi olmamıştır. Zaman zaman bu iki memleket arasında barış yapılmıştır. Fakat bu barış geçici olmuştur. Daha doğrusu buna barış değil mütareke demek lâzımdır. Özbek Han emirlerden şikâyet , Melik Yeysur'dan da teşvik mektubu alınca sefere karar verdi. 1318 yılında pek muhtemel olarak Kutluk Timür'un kumandasında Melik Yeysur'a yardım için Azerbaycan'a asker gönderdi. Bu esnada Ebu Said'in ordusu Kür nehrine kadar gelmişti. Hattâ ordunun bir kısmı nehri geçip (Demirkapı) Şirvan taraflarına kadar sızmışlardı. Özbek Han'ın askerleri de Demirkapı'ya gelince Ebû Said'in askerleri kaçtı. Demirkapı'ya sultanın ordugahına döndüler. Durumu ona anlattılar. Ebû Said beraberindeki cüz'i askerleriyle beraber Demirkapı'ya doğru yürüyüp Kür nehrinin Azerbaycan sahiline vardı. Özbek Han'ın askerleri de nehrin karşı (Derbent ve Şirvan tarafındaki) sehiline inmiş bulunuyorlardı. Nehir bu sırada taşmış olduğundan asker karşı tarafa geçemiyordu. Ebu Said, Özbek'in askerlerinin kendi tarafına geçemeyeceğini anlayınca rahat bir nefes aldı. Sonra da bir hileye başvurdu. Maiyetindeki asker çok azdı. Bunları karşı tarafa çok göstermek için tek sıra halinde nehrin kenarına dizdi. Acele olarak da veziri Emir Çoban'a bir adam gönderip, en kısa zamanda kendisine iltihak etmesini bildirdi. Emir Çoban bu sırada Horasan taraflarında Melik Yeysur'un hücumlarına karşı koymak için bulunuyordu. Ebû Said'in adamı, ken-

49 Çocuk denecek yaşta bulunan Ebu Said'in ister istemez tahta geçirilmesinin sebebini daha yukarıda Tokta devrinde Nogay'ın neden idareyi kendi eline almadığı bahsinde belirtmiştik. Burada da durum aynıdır. Tahta geçmek için Cingiz sülâlesinden bu çocuktan başka kimse yoktur. Murat Remzi de *Tal'ik al-akbar* kitabının 526. sayfasında İbn Arabşah'tan naklen Cingiz sülâlesinden olmayan bir kimsenin Han seçilmediğini belirtir.

disine geldiği sırada Emir Çoban, Yeysur'un emrinin bir taarruzunu püskürtmüş ve ilerlemesine mani olmuştu. Sultan, Ebu Said'in kendisine yardıma gelmesini talep etmesi üzerine Emir Çoban burasının müdafaasını Emir Hüseyin adlı bir kumandana bırakarak, kendisi derhal Sultan Ebu Said'e yardıma koştu. Emrinde iyi muharipleşen iki tümen bulunuyordu.

Emir Çoban Kür ırmağına vardığı sırada Özbek Han'ın kuvvetleri çoktan buradan ayrılmış bulunuyordu. Özbek Han'ın kuvvetleri burada bir ay kadar bekledikten sonra Sultan Nasır'dan yardım gelmeyeceğini anladılar ve harp yapmadan çekildiler. Özbek Han'ın askerlerinin çekilmesinin sebepleri muhteliftir. Tarihçiler bu hususta çeşitli fikirler beyan ederler. Murat Remzi, Özbek Han'ın askerlerinin çekildiğini beyan ettikten sonra çekilme sebebi olarak şunları zikreder :

*"...Çünkü onlar (Özbek Han'ın askerleri) nehri geçememişler, harpsiz olarak ganimet ve kölelerle geri dönmek zorunda kalmışlardı. Belki bunların geri dönüşünün sebebi Yeysur'un askerlerinin hezimetle uğrayıp Horasan ve Mâzenderân'dan çıkarıldıkları haberinin kendilerine ulaşmasıydı."*⁵⁰

Bazı tarihçiler de bu çekilmenin sebebinin kışın gelmiş olmasına bağlarlar. Bazıları ise, bizzat Özbek Han'ın bu ordunun başında bulunduğunu söylerler ki, bu büyük bir yanlışır. Tarihçilerin bir kısmı Özbek ordusunun bu sefer eşnasında Mugen'a kadar yağma ettiğini söylerler. Yine tarihçilerin bir kısmı barış yapılmadan, bir kısmı ise barış yapıldıktan sonra Özbek Han ordusunun çekildiğini yazarlar. Biz Özbek Han askerlerinin barış yapılmadan çekildiği kanaatindeyiz. Bu fikrimizi Murat Remzi de şu sözleri ile doğruluyor:

*"Emir Çoban Kür nehrini geçip Özbek Han'ın askerlerini takip etti ise de, bir türlü yakalamaya muvaffak olamadı."*⁵¹

Barış yapılmısaydı, Emir Çoban'ın Özbek'in askerlerini takip edip, yakalamaya çalışması söz konusu olmazdı.

Emir Çoban ve Sultan Ebû Said ordudaki muhbiri aramaya koyuldular. Özbek Han'a ve Melik Yeysur'a mektup gönderen bu muhbirler, harbetmeden ordudan kaçmaları sebebiyle kolayca belli oldular. Bunlara çeşitli işkenceler yapılmaya başlandı. Sultan Ebu Said ve Emir Çoban'ın bu şekilde işkence yapmaları ümerânın isyan etmesine sebep oldu. Böylece ikilik çıktı; iki taraf arasında çetin bir mücadele cereyan etti. Nihayet bu mücadele ümeranın mağlubiyeti ile neticelendi. Bu mücadelede muzaffer Ebu Said muhalif kumandanlarından İrencen oğlu Ali Şah'ın annesini ve Emir Kuramış'ı öldürdü. Emir Kuramış'ın evlâdlarından iki kişi kaçarak ölümden kurtuldular. Bunlar Özbek Han'ın yanına var-

50 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 516

51 Ayni eser, 527

dılar. Han'a Emir Çoban'dan şikâyetle bulundular. Onun ümeraya yaptığını, kendi akraba ve yakınlarını koruyup onlara ihsanda bulunmak suretiyle taraf tuttuğunu bildirdiler. Han'ın merhametine sığındıklarını, kendilerine yardımda bulunmasını rica ettiler. Han onlara acıdı, hak verdi. İsa Kökerez adlı bir kumandan idaresinde 80.000 kişilik bir kuvveti Emir Çoban üzerine gönderdi. Onlara doğrudan Emir Çoban'ın memleketine girmelerini ve son neferine kadar ölmeleri emrini verdi.

Özbek Han, diğer taraftan nâibi Kutluk Timür idaresindeki bir kuvveti Hârizm yolu ile Melik Yeysur'a yardım için gönderdi ve Melik Yeysur ile beraber Hârizm taraflarını işgal etmeleri emrini verdi. Fakat bu hareket bazı sebepler yüzünden mümkün olmadı. Bu sebeplerin başında Melik Yeysur'un öldürüldüğü haberinin gelmesi vardır. Kışın çok olması ve atların da zayıf bulunmasını, bu seferin yapılmaması sebepleri arasında zikredebiliriz. Bu sırada Sultan Ebu Said'in kumandanı Emir Hüseyin Melik Yeysur ile harbetmek için harekete geçmişti. Emir Hüseyin, Çağatay Han'ı Emir Köpek ile de müşterek hareket hususunda anlaşmıştı. Bunlar asker topladılar. Fakat 1320 yılında Melik Yeysur öldü. Bunu takip eden yıllarda bu civarda kıtlık ve açlık başgösterdi. Her iki taraftan ölenler çok oldu. Bundan dolayı bu sıralarda Özbek Han ve Ebu Said arasında bir çatışma olmamıştır. Her iki taraf da kendi yarasını sarmakla meşgul bulunmuşlardır.

Bir müddet sonra Özbek Han, Mısır Sultanı Nasır'a bir elçi göndererek Ebu Said'e karşı müşterek bir harekâta bulunmalarını teklif etti. İlhanlı Sultanı Ebu Said ve Emir Çoban'ın Mısır ile barışa temayülleri vardı. Sultan Nasır da İlhanlıların bu barış niyetlerinden haberdar olduğundan ve müslümanların menfaatlerini düşünerek, İlhanlıları ile harp yerine barışı tercih etti. Özbek Hanın elçilerini özür dileyerek geri yolladı. Sultan Nasır'ın burada iki yüzlü bir siyaset takip ettiğini görüyoruz. Özbek Han'la dost geçinip onun tekliflerini kat'i bir surette değil de özür dileyerek, nâzikâne, adeta mahcubâne bir tarzda reddederken; diğer taraftan İlhanlılar'a da Özbek Han'ın niyet ve tasavvurlarını bildirerek, uyanık bulunmalarını tavsiye ettiğini görüyoruz. Sultan Nasır'ın bu dostça ikazından çok memnun kalan Emir Çoban, kölesi Selâmi başkanlığındaki bir elçi heyetiyle Sultan Nasır'a kıymetli hediyeler, köleler, cariyeler göndermiştir. Murat Remzi'ye göre bunların değeri 50.000 tümen kıymetinde idi.⁵² Yine bu elçi heyetiyle Emir Çoban Özbek'e karşı harekete geçtiğini ve bu fikrinin desteklenmesini Sultan Nasır'dan talep ediyordu. (Ocak 1321). Bunun üzerine Sultan Nasır, Halep'teki Bey'in uyanık bulunmasını, Fırat ve Şam taraflarından düşman sızmasına müsaade edilmemesini bildirdi.

Aynî, 1322 (H.722) senesinde Maverâünnehir hakimi Melik Köpek'in Ebu Said'e karşı Özbek Han'la ittifak yaptığını, Ebu Said'in ülkesine yürüdüklerini,

buna mukabil ise Emir Çoban'ın büyük bir ordu ile, Ceyhun nehrinin donduğu bir sırada , karşı sahile geçip Özbek Han ve Köpek'e karşı harekâta bulunduğunu kaydeder. Fakat tafsilat vermez. Yine Aynî, 1323 yılında Sultan Ebu Said'in Özbek Han'a bir elçi eliyle mektup gönderdiğini, bu mektupta iki taraf arasında sulh aktedilmesinin arzu edildiğinin yazıldığını bildirir.⁵³

İbn Haldun'un kaydettiğine göre Özbek Han bu karşılaşmadan sonra Sultan Nasır'dan Ebu Said ve Emir Çoban'a karşı sıhrî dostluk kurmalarını talep etti. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, Sultan Nasır'ın iki yüzlü politikası burada da kendini gösteriyor. Sultan Nasır, bir taraftan Özbek Han'ın bu teklifini memnuniyetle kabul ederken, diğer taraftan da barış için müracaat eden Ebu Said'in de bu teklifini reddetmiyor, onunla da barış yapıyor. Bu haber Altınordu'ya ulaşınca Özbek Han müthiş sinirleniyor. Sultan Nasır ise Özbek Han'dan özür diliyor, Ebu Said'le islâmın esaslarına riayet etmek için anlaşma yaptığını bildiriyor. Özbek Han da bundan sonra bu sulhe razı oluyor.

İlhanlılar ile Altınordu arasındaki savaşlar Sultan Ebu Said'in ölümüne kadar devam etmiştir (1336). Ravzat al-safâ'da: "Özbek Han'ın 1335 senesi sonlarında Azerbaycan ve Arran'ı fethetmek maksadiyle bir ordu gönderdiğini, Ebu Said'in de buna karşı harekete geçtiğini (1336) ve Şirvan hududuna kadar ilerleyip havanın kötülüğünden dolayı askerlerin bir kısmının döndüğünü ve bu sırada Sultan Ebu Said'e bir hastalık arız olduğunu ve Rebiülevvelin onüçüncü günü öldüğünü,"⁵⁴ zikreder.

Ebu Said'in 1336 da ölümünden sonra İran Moğolları toplandılar, kendilerine Ebu Said'in uzaktan akrabası olan Arpa'yı Sultan seçtiler. Arpa iktidara geçer geçmez Özbek Han askerlerine karşı muharebeye girişti. Bu esnada Özbek Han'ın askerlerine bir haber ulaştı. Bu, Kutluk Timür'un isyan ettiği haberi idi. Asker bu haberi duyunca , geri döndü. Bu isyan hareketini ne şekilde, hangi sebeplerle vuku bulduğuna dair bu devir kaynaklarından malûmat edinemiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa, o da bu hadiseden önceki senelerde Özbek Han ile Kutluk Timür'un aralarının gayet iyi olduğudur. Bunu yine Revzat al-safa'dan anlıyoruz. Buna göre Ebu Said hayatta iken Emir Çoban kendisine karşı isyan ediyor, ve mağlup olup Herat'a doğru kaçıyor, Emir Gıyaseddin'e sığınıyor. Oğlu Emir Hasan ve Emir Hasan'ın oğlu Talaş, Hârizm tarafına giderler ve oranın hakimi Kutluk Timür'e iltica ederler. Kutluk Timür, bunları gayet iyi karşılar, izzaz ve ve ikram ettikten sonra Özbek Han'a gönderir. Özbek Han da bunlara gayet iyi muamele eder. Bunların emrine bir ordu vererek Çerkezler'e karşı muharebeye gönderir. Her ikisi de bu harpte cansiperane çarpışır, büyük mertlik ve şecaat gösterirler. Emir Hasan bu harpte yaralanır ve bir müddet sonra da ölür. Oğlu

53 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 529

54 Aynı eser, 530

Talaş ise eceli ile ölür. Emir Çoban'ın bu isyanı hadisesi 1328 tarihinde olmuştur. Bundan anlaşılıyor ki, bu tarihlerde Kutluk Timür, Hârizm valisi idi ve Özbek Han'la münasebetleri vardı. Bu tarihten birkaç yıl sonra, tahminen 1333 senele-
rinde de İbn Batuta, Hârizm'e uğradığını Kutluk Timür'ün buranın valisi oldu-
ğunu, onun birçok güzel vasıflarını da sayarak bildirir. Yukarıda belirttiğimiz
gibi, kaynaklardan Kutluk Timür'ün bu isyan olayı hakkında bilgi edinemiyoruz.
Murat Remzi de:

"*Ravzat al-safa'da zikredilen Kutlu Timür hadisesinin niçin meydana geldiğini anlıyamadım.*" 55

diyor. Hâfız Ebrû'nun *Zeyl-i Câmi al-Tevârih-i Raşidi*'sinde Özbek Han'ın İran seferi mevzuunda şunları da zikreder:

"718 senesinde Ebu Said'in memleketinin etrafında kargaşalık zuhur etti. Hora-
san'da şehzade Yeysur isyan etti. Horasan'a, ordusu ile girip Mazenderan'a kadar
ilerledi. Bu mevzu hakkında inşaallah bahsedeceğiz. Diğer taraftan Özbek Han,
hadsiz ordusu ile hareket etmişti. Yine diğer taraftan Mısır'dan ve Şam'dan Diyâr
Bekr'de asker toplanmıştır. Sultan Ebu Said ümera ve devlet erkanını toplayıp
bu konuyu görüştü. Muteber bir emri kuvvetli bir ordu ile tayin etmeye giriştiler,
ve bu yolda Emir Hasan'ı Horasan'a tayin ettiler. Han ve Ümera Karabağ kışlasına
vardı. Emir Çoban da Gürcistan'dan hareket etti. Emir İscen Kutluk Tebriz'e gitti
ve oradan Arran'a geçti. Fakat bu arada 718 senesinde Şaban ayında öldü. Bu haberi
Sultan Ebu Said'e bildirdikleri vakit çok üzüldü. Bu esnada Emir Hasan'dan Ebu
Said'e bir arıza ulaştırıldı. Bunda bütün Horasan'ın asiler tarafından işgal edildiği
bildiriliyordu. Ayrıca şehzade Yeysur'un Mazenderan'da başa geçip, askerlerini
çok gösterdiğinden ihtiyaten ilerliyemediklerini, eğer kendisine yardım gönderile-
cek olursa, Allah'ın izni ile ve padişahın rızasıyla onu memleketten kovacağını da
bildiriyordu.

Sultan Ebu Said, bunun üzerine bir ordu hazırladı, Emir Hasan'ın imdadına
gönderdi. İşte bu kuvvet Horasan'a doğru hareket ederken, Emir Hasan civarda
Simnan'da bulunuyordu. Oraya vardıkları zaman kış mevsimi idi. Şiddetli yağışlar
vardı. Yolları kar tıkamıştı. Keşif Kolu karları yararak Dâmgân'a kadar gitti.
Şehzade Yeysur meseleyi tetkik etmek üzere ve kendi devlet erkânını topladı..." 56

b) Mısır Kölemenleri ile

Özbek Han zamanında Altınordu ile Mısır arasındaki ilişkiler genellikle her
devirde olduğu gibi gayet dostane cereyan etmiştir. Aralarında bazı ufak tefek
hâdiseler olmuş ise de, bunlar hiçbir zaman dostluklarına hâlel getirebilecek
çapta değildir. Zaten Özbek Han ve Sultan Nâsır birbirlerinin dostluklarına çok

55 Aynı eser 531

56 Hâfız Ebrû, *Zeyl-i câmi al-tevarih-i Raşidi*, 84-85

kıymet veriyorlardı ve buna zarar verebilecek hareketlerden dikkatle kaçınıyor, bilakis onu kuvvetlendirecek bağlar kurmaya gayret sarfediyorlardı. Dostluğu takviye gayesiyle her sene bu iki hükümdar arasında zengin hediyelerle elçiler teati edilirdi. Tarihçilerden Murat Remzi *Talfik al-ahbar* kitabında; Abu. al-Gazi al-Harizmî, al-Cengizî, Badraddin aynî, Müveyrî, Mufaddal, Hafız Moğoltay, Salâh al-Safedî, İbn Dokmak, Makrizî gibi birçok müverrihlerden naklen Özbek Han ve Sultan Nâsır arasındaki bu elçi teatisini mufassal bir surette anlatır. Meselâ pek mühim olmayan bir elçi heyetinin Mısır'ı veya Altınordu'yu ziyaretini bütün müelliflerden ayrı ayrı, uzun uzun nakleder. Biz burada konumuzla ilgili olan zikre değer mühim hadiseleri sıralamakla yetineceğiz. Şurasını da belirtmek yerinde olur, Altınordu'nun Mısır'la olan ilişkileri bakımından çok kıymetli birer vesika olan Murat Remzi'nin adını saydığımız müelliflerden nakil suretiyle verdiği bu izahat mühimdir. Bilhassa diğer Batı ve Rus eserlerinde bu derece tafsilât bulunmaması bakımından bunun kıymeti bir kat daha artıyor.

Altınordu ile Mısır arasında her sene muntazam surette zengin hediyelerle elçiler teati edilirdi. Yukarda izah ettiğimiz gibi bunları ayrı ayrı zikretmiyeceğiz. Yalnız hediyelerin kıymeti ve Altınordu ile Mısır'ın dostluğuna verdikleri önemi belirtmesi bakımından mühim olan şu malûmatı Hafız Moğoltaydan ayınen naklediyoruz :

"H.714 (1314)senesi Muharrem ayının başlarında cuma günü elçiler geldiler. Bunların herbirinin üzerinde yeni elbise vardı. Muharrem'in yirminci çarşamba günü Özbek'in şefaati ile küçük çocukları affetti. Sefer ayının altıncı perşembe günü Özbek'in elçileri yola çıktılar. Onlarla beraber tablanât emiri,⁵⁷ Seyfeddin Oruç ve Hüsam Hüseyin İbn Sarı da bu heyetle beraberdi...715 senesinin Ramazan ayının son on günü (aralık 1315) içinde Mısır Sultanı elçileri Özbek Han'ın yanından ayrıldılar. Bunlar ise Seyfeddin Oruç ve Hüsameddin Hüseyin İbn Sarı idiler. Bunlarla Özbek Han'ın elçileri de beraber bulunuyordu. Özbek Han'ın elçileri Mısır Sultanının yanına vardılar. Sultan bu sırada avda idi. Bunları görüp avını bitirdikten sonra Sultan kal'at ül-cebele döndü. Bunun varışı ise Şevval ayının yirmisinde idi. Yine bu sırada Eşkeri Meliki'nin⁵⁸ elçileri ve Mardin Beyinin elçileri de bulunuyordu. Bunların mektuplarını dinledi. Özbek Han'a Alâeddin Aydoğdu, Hüseyin İbn Sarı'yı gönderdi. Bunlarla beraber güzel hediyeler de bulunuyordu...515 (1315) senesi Şevval ayının altıncı cumartesi günü Özbek Hanın elçileri Mısır'a vardılar. Bunlar 170 kişiydiler. Bu sırada yine Bizans hükümdarının elçileri geldiler. Şevval ayının yirminci cumartesi günü elçiler kal'at ül-cebele vardılar, divanda hazır bulundular. Zilhicce'nin onbeşinci cuma günü Özbek Han'ın ve Bizans hükümdarının elçileri ikinci vakti kaleye geldiler. Saraya girip veda ettiler. Biraz durduktan sonra

57 Tablanat emiri: Han'ın ahırının reisi

58 Eşkerî Meliki: Bizans hükümdarıdır.

*Zilhicce'nin ondokuzuncu pazartesi günü Mısır'dan, hareket ettiler. Bunlarla beraber Aydoğdu ül-Harizmi ve Hüseyin İbn Sarı da bulunuyordu.”*⁵⁹

Bu konuda İbn Dokmak ise şu malûmatı veriyor:

*”716 (1316) senesinde Sultan Nâsır, Özbek Han'ın elçilerini ve Bizans elçilerini yola çıkardı. Kendi yanından da elçiler gönderdi. Bunlar Alalüd-din Aydoğdu al-Harizmi, Hüseyin İbn Sarı idiler. Bunlarla beraber çeşitli hediyeler, kumaşlar ve daha birçok şeyler göndermişti. Oniki tane de değerli at vardı. İskenderiye'den çıkışları ise Muharrem'in sonlarında idi.”*⁶⁰

İbn Dokmak devam ederek 717 (1317) senesi hadiseleri arasında Özbek Han ve Bizans Hükümdarı elçilerinin Mısır'a gelişlerini şöyle anlatır:

*”717 (1317) senesinde Sultanın elçileri Özbek Han'ın yanına döndüler. Bunlar Aydoğdu ül-Hârizmi, Hüseyin İbn Sarı ve Patrik ül-Melikiyye'dir. Bunlarla beraber Özbek Han'ın elçileri de bulunuyordu. Bunlar Tuman, Buğratay, Kurtuk al-Omarî al-Kırimî idiler. Bizans hükümdarının elçileri ise Mihail Ebrar Kaytamanoz, Yehanna Teodoryüs idiler. Mukaddes yerlere uğradılar. Sonra Sultanın yanına varıp hükümdarın mektuplarını ve hediyelerini verdiler. Özbek Han'ın hediyesi üç tane sungur kuşu, altı köle, bir çelik miğfer ve bir kılıçtı. Bundan evvel Altınordu Hanlarından hiçbirisi bu kadar hediye göndermemişti. Çünkü âdetleri iktisat etmektir. Ancak bu kadarını Han yapabiliirdi. Mısır Sultanı Özbek Han'a gönderdiği hediyeler arasında ikiyüz kadar miğfer, zırh, atlastan süslü bir elbise, kâfur, işlenmiş bir sandalye, altın gemli ve eğeri mücevharatla süslenmiş bir at, altınla işlenmiş bir kılıç da bulunuyordu. Sultan, elçilerinin hareket edeceğini bildirdi. Hazırlıklara başlandı. Bizans elçileri ise Kudüs'e gittiler. İki mühim kaptıya tayin yapıldı. Bunlar Tablhanat reisi ve Behram Hoca idi. Sultan onu elçiliğe tayin ettiği sırada ona işaret emirliğini vermişti. 717 (1317) senesi Şaban ayı sonunda Kıpçak memleketinden Özbek Han'ın yanından bir gemi İskenderiye açıklarına geldi. Bu gemide Özbek Han'ın elçileri ikiyüz cariyeye, üç yüz köle ve bunlardan başka kıymetli hediyeler bulunuyordu.”*⁶¹

Altınordu ve Mısır ilişkileri bu şekilde her yıl elçi teati etmek, hediyeler sunmak şeklinde dostluk tezahürleriyle yeknesak bir şekilde devam ederken bir olay Altınordu ve Mısır münasebetlerine renk verir. Bu olay Sultan Nasır'ın Cingiz sülalesinden bir kızla evlenmesidir. Bu sıhrî bağ, aradaki dostluğu daha ziyade takviye etmek gayesiyle kurulmuştur. İbn Dokmak bu izdivacın sebep ve faydaları konusunda şunları söyler :

59 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 515

60 Aynı eser, 516

61 Aynı eser, 516-517

"...Yukarıda geçtiği gibi bu nikâhı Sultan'ın elçilerine Kutluk Timur söylemişti. Şüphe yok ki, bununla asıl maksadı ara yerdeki sevgiyi kuvvetlendirmek, münasebet ve muhabbeti devam ettirmektir. Bu şekilde akrabalık kurulursa iki devlet birbirini destekliyecek, düşmanlarla harp, kâfirlerle cihad ve bela anlarında birbirlerine yardım edecekler. Bundan asıl maksat da Allah'ın dinini yükseltmektir."⁶²

Bu evlenme meselesi üzerindeki konuşmalar daha 1314 yılında başlamıştır. Özbek'in vekili Kutluk Timür Sultan Nasır'a, aralarında sıhrî bir münasebetin kurulmasının çok yerinde olacağını, bunun için de Tokta'nın kardeşi Birlik'in kızını almasını arzeder. Bu teklif Sultan Nâsır'ın çok hoşuna gider. Elçiyi birçok hediyelerle geri gönderir.

Bu tarihten bir müddet sonra 1317 yılında⁶³ Özbek Han'ın yanından gelen Alâeddin Aydoğdu al-Hârizmî ve beraberindeki heyet ve bunlarla beraber gelen Özbek Han'ın elçileri Sultan Nasır'a Özbek Han'ın tekliflerini bildirdiler. Buna nazaran Özbek Han Sultan Nasır'dan kızı vermek için "mehr"⁶⁴ olarak sunları talep ediyordu: 100 tümen altın,⁶⁵ bir milyon at, bir milyon harb âleti vs. Bunlardan başka kızı teslim için büyük ümeranın kadınlarından müteşekkil bir heyetin bulunmasını ve yapılması mümkün olmayan bir takım şartları ileri sürdüler. Sultan Nasır bu ağır şartları görünce işten vazgeçti. Fakat bir müddet sonra Özbek Han kendiliğinden bu sefer hiçbir şey talep etmeden kızı Sultan Nasır'a gönderdi. O devir Arap kaynakları bu düğün hadisesini uzun uzun tafsil ederler. Bunlardan birkaçını nakletmeyi munasip gördük. İbn Haldun bu konuda bize şu malûmatı verir:

"712 (1312) senesinde Özbek Han tahta çıkınca Kırım'da Kutluk Timür denilen bir vezir bulunuyordu. Adet olduğu üzere Kutluk Timür ile Mısır Melikleri arasında elçiler gidip geliyordu. Bu ziyaretlerden biri esnasında Kutluk Timür Han sülâlesinden kadınlardan birisi ile Melik'in evlenmesini arzetti. Zaten bunu Sultan da arzu ediyordu. Derler ki, Mısır sultanlarının eskidenberi âdetleri vardır. Sultan da bu işe teşebbüs etti. Senelerce ara yerde elçiler ve hediyeler gidip geldi. Nihayet iş kesinleşti. Sultan'a 720 (1320) senesinde Çuçi evlâtlarından Dogacı'nın kızı Tolanbaş'ı⁶⁶ Mısır'a gönderdiler. Bununla beraber Moğollardan i'eri gelen bir zat da vardı. Sonra ümeradan bir cemaat ve Özbek Han'ın imamı Burhaneddin bulunuyordu. Kafile İstanbul'a yolcu edildi. Bizanslılar bunlara çok ikram ettiler. Anlatıldığına göre 60.000 dinar harcadılar (Bizanslılar). Sonra buradan deniz yolu ile İskenderiye'ye vardılar. İskendireye'den kara yolu ile Mısır'a ⁶⁷ vardılar.

62 Nüveyri'den nakleden Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 518

63 Hicri : 4 Ramazan 717 Cuma günü

64 Mehr: İslâm ülkelerinde evlenirken erkeğin, kadına vermesi gerekli ve kadının mülkiyetine giren hediye.

65 1 tümen 10.000 dinardır. 100 tümen altın ise 1 milyon dinar eder.

66 Bu isme Dolambay, Tolombiye, Dolonbiye, Dulunbiye şekillerinde tesadüf ediliyor.

67 Burada Mısır diye Kahire kastediliyor.

Bunlar İskendireye'den Kahire'ye altın işlemeli ipek perdeleri bulunan bir araba ile gittiler. Bu arabayı iğaiş⁶⁸ ve iki köle çekiyordu. Kafile Kahire'ye yalaşınca bunlara iki nâib, Argun ve Beytimur Kerimüddin ve Sultan'ın vekili de katıldılar. Gelince doğru saraya girdi. Varışının üçüncü günü kadılar, fakihler ve diğer kimse-ler kal'at ül-cebel'deki camiye çağrıldılar. Gelen elçiler de verilen yeni elbiseleri ile hazır bulundular. Nikâh Özbek'in vekili ile Sultan'ın vekili arasında aktedildi. Nihayet bu toplantı bitti . Şa'sa'alı bir gündü."⁶⁹

Murat Remzi ise birçok Arap müverrihlerinden derleyerek topluca şun-ları nakleder:

"Mısır Sultanı Özbek Han, Cingiz Han sülâlesinden bir kız istedi. Bunun için 716 (1316) senesinde Aydoğdu ül-Harizmî'yi Özbek Han'ın memleketine gönder-di Aydoğdu ül-Harizmî, Sultanın mektubunu okuyunca tercüman elçiye konuş-mak isteyip istemediğini sordu. Eğer konuşmak istiyorsan ümeraya, ileri gelen kim-selere hitap et dedi. Özbek Han ümerâyı tümenlerin önünde topladı. Bunlar 70 kişi idi Elçi düğün hususunda onlara hitap etti. Ümera bunu istemedi. Cingiz Han'ın zuhurundan bu yana böyle bir hadise vükubulma'nıştır dediler. Birinci gün buna muvafakat etmediler. Sonra diğer bir gün toplandılar. Birkaç gün bu toplantıları devam etti. Bu sırada Mısır Sultanı'nın gönderdiği hediyeler geldi. Kız tekrar ist-endi. Bu sefer kotaylık gösterildi. Melikler, daima Meliklerin kızlarını ister. Mısır Meliki ise büyük Meliktir. Dediği mutlaka olacaktır. Yalnız dört sene beklemesi lâzım Birinci yıl isteme yılı, ikinci yıl müracaatlar yılı, üçüncü yıl hediye yılı, dör-düncü yıl evlenme yılı. Mehir hususunda da bazı şartlar koştular. Bu şartlar sultana ulaşınca Sultan bunu istemekten vazgeçti. Ama elçiler âdet üzere gidip geldiler. Sultanın mektuplarında kızı isteme zikredilmiyordu. Mektupları selâm, kelâm ve sevgi izhârı gibi şeylerle bitiyordu. 717 (1317) senesinde Mısır'dan Seyfeddin Odacı Özbek Han'ın ziyaretine gidince yanında kıymetli hediyeler, bu arada altın ve gümüş işlemeli bir kat elbise ve bir tâç götürdü. Özbek Han'ın yanına vardı. Özbek Han Seyfeddin Odacı'ya bu nikâh meselesini açtı ve şöyle dedi: "Kardeşim⁷⁰ Cingiz Han sülâlesinden bir kadın istemişti. Eğer onun dediğini yerine getirmesem hatırı kalır. Onun istediğini hazırladım. Cingiz Han sülâlesinden Çuçi oğlu Melik Berke'nin neslinden bir kadının verilmesini tâyin ettim". Odacı ise: "Sultan beni bu iş için göndermedi, eğer böyle bir şey olacağını bilseydi, bu tarafa lâyük olan he-diyeleri gönderirdi" dedi. Ve böylece bu işin başka bir zamana bırakılmasını istedi. Özbek Han "Ben onu gönderirim" deyince elçi ses çıkarmadı. Özbek Han elçiden kızın mehrini istedi. Elçi de yanında para bulunmadığını, hazırlıksız geldiğini beyan etti. Özbek Han elçiye tüccarlardan borç almasını söyledi. Tüccarlara borç ver-meleri hususunda emir verildi. 20.000 dinar borç alındı. Hazırlıklar yapıldı. Sonra

68 İğdiş : kısırlaştırılmış at.

69 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 519-510

70 Burada kardeşim sözüyle Mısır Sultanı kastediliyor.

kadınlar için eğlence tertip edildi, bunun için de 70.000 dinar borç alındı. Nihayet hazırlıklar bitirildi, yola çıkıldı. Bu gelin kafilesinin yanında Özbek Han tarafından Mısır Sultanına gönderilen elçiler kafilesi de bulunuyordu. Bunlar ise şunlardır: Ali, Tokboğa, Mengüş, Taraçi, Osman Hoca ve kafilenin en mümtaz şahsiyeti olan Moğol büyüklerinden Bayencar. Bu zat kötürümdü, yürüyemezdi. Bindirildiği veya indirildiği vakit taşınırdı. Bunlardan başka iki kişi daha vardı. Bunlar yolda öldüler. İsimleri Baytemûr ve Kutuk idi. Bunlarla beraber Özbek Han'ın imamı Burhaneddin, saray kadısı, birçok kadınlar, yüzelli adam, altmış cariye diğer bir kavle göre bin kadar cariye ve köle vardı. Bunlarla beraber kıymetli hediyeler de bulunuyordu. Kafileyi bizzat Özbek Han uğurladı. Yola çıkışları 719 senesi Ramazan ayının ikinci günü (17 Ekim 1319) idi. yolda çok meşakkat çektiler. Rüzgâr iyi esmedi. Bunun için Bizans topraklarından İbn Mentese timanında beş ay kaldılar. Burada bun ara çok itibar gösterildi. Bizanslılar da böyle yapmışlardı. Bunlar için birçok kıymetli mallar harcadı. Zira bunlar 400 kişiden fazla idi. Bir müddet de Bizans hükümdarının topraklarında durdular. Anlatıldığına göre bunlar için 60.000 dinar harcandı. Ve bunlarla kendi tarafından da elçiler gönderdi. Nihayet 720 senesi Rebiülevvel ayının son 10 günü (Nisan 1320) içinde kafile İskenderiye'ye vardı. Hatun gemiden çıkınca kapalı bir arabaya bindi. Bu arabayı İskenderiye'den saraya kadar köleler çekti. Bunlar için büyük ziyafetler verildi. Bu iş için suttan Abdülvahid Akboğa'yı bir kısım emir ve hâciblerle beraber vazifelendirdi. Hatun Sultan'ın esas büyük arabasına bindi. Diğerleri ise küçük arabalara bindiler. 720 senesi Rebiülevvel ayının 25'inci pazartesi günü (5. Mayıs.1320) Kahirenin karşı tarafındaki Nil şehirlerine kafile vardı. Sultana mahsus olan meydan, gelinin inmesi için donatıldı. Sultanın vekili Kerimüddin el-kebir yanında arabalar, boğalar, katarlar, atlas ve ipekten çadırlarla yola çıktı. Emir Seyfeddin Argun'un kafilesi gelince hemen onların hizmetine koştular. Gelin arabadan bir mahfe içine alınıp, kölelerin omuzunda, meydandaki yerine getirildi. Burada onun için madenî işlemeli bir atlastan dehliz yapılmıştı. Bir müddet burada ikâmet ettiler. Burada onlara hizmet edildi. Sultan, Rebiülevvelin 28'inci pazartesi günü (28. Mayıs.1320) elçileri huzuruna çağırıldı. Özbek Han'ın Gürcistan Melikinin, Bizans Hükümdarının elçileri Mısır Sultanı'nın huzuruna geldiler; mektupları ve hediyeleri takdim ettiler, sonra Sultan vekili Seyfeddin Argun'a ve Emir Seyfeddin Baytimur el-Sakî'ye meydana gitmelerini ve Hâtonu görmelerini emretti. Onlar Hâtonu gördüler, sonra Hatun kalat ül-Cabel'e götürüldü. Hatunun hizmetine Mısır diyarlarının melikinin vekili Emir Seyfeddin Argun'u ve Emir Baytimür el-Sakî, Kadı Kerimüddin el-Kebir bulunuyordu. Nihayet gelin kendisi için hazırlanmış olan odaya götürüldü ki, İslâm memleketlerinde bu zamana kadar eşi görülmeyen bu odayı Sultan, gelin için yaptırmıştı." 71

C) Rus Knezleri ile

Bu devirde Altınordu, Ruslar'ın hâmisî ve âmirî durumundaydı. Rus Knezleri her vesile ile Özbek Han'a itaatlerini arzeder ve ona sadakatlerini göstermek isterlerdi. Aralarında bir anlaşmazlık çıksa, doğru Han'a koşarlar, ona hediyeler sunarak, hürmet göstererek onun sempatisini kazanmaya çalışırlardı. Han'ın tasdiki olmadan knezlik muteber addedilmezdi.

1304 yılında Knez Andrey ölmüştü. Yerine geçmek için Knez Mihail ile Moskova Knezi Yuri arasında bir mücadele başlamıştı. Rus halkı Knez Mihail'i destekleyince Tver⁷² şehrinde tahta Mihail geçti. Kendisi burada uzun seneler huzur içinde oturdu. 1312'de Tokta ölüp yerine Özbek Han geçince Mihail, Özbek Han'a tebrik ve kendisine sadakatini arz etmek gayesiyle gitti. Saray'da iki sene kaldı. Özbek Han onun knezliğini tasdik etti ve bunu bildiren bir yarlık vererek âdet üzere Tatar askerinden bir miktar kuvvetle 1315 senesinde onu memleketine gönderdi.

Diğer taraftan Yuri de Özbek Han'ı kazanarak, Mihail'i kötölemek gayesiyle Han'a ve akrabalarına çeşitli ve zengin hediyelerle Altınordu'ya geldi. Burada üç sene kaldı. Han'ın gönlünü yaptı. Arzusunda muvaffak oldu. Özbek Han kendisine büyük knezliği tevcih etti. Bunu teyiden bir yarlık ve bir cariyeye ile gönderdi. Yanına da Emir Kavkadı kumandasında bir miktar asker verdi. Mihail'i azledip yerine bunu yolladı. Mihail knezliği Yuri'ye vermek istemedi, bunlara karşı koydu. Bunda da muvaffak oldu. Kavkadı ve Yuri mağlup oldular, hattâ bunların ailesinden birkaç kişi de esir düştü. Fakat Yuri kimseyi öldürmediği gibi Emir Kavkadı'ya iltifat ve ikram etti, hediyeler verdi. Ayrıca, birçok hediyelerle Özbek Han'a gönderdi.

Bu mağlubiyetten sonra Mihail, Yuri ile anlaştı. Mihail'in esir ettiği kardeşinin ailesini geri aldı. 1318'de Özbek Han'ın huzurunda yargılanmak için saraya geldi. Bu sırada Özbek Han'ın George'a verdiği cariyeye öldü. Knez Mihail, bunu istismar ederek cariyeyi George'nin zehirlediğini Han'a bildirdi. Ayrıca, Mihail, Yuri hakkında Özbek Han'a şikâyetle bulunudu. Onun vergi vermediğini, Han'a karşı dostluk hisleri ile bağlı bulunmadığını bildirdi. Özbek Han, bu sözleri işitince hiddetlendi, hemen Mihail'in boynunun kesilmesini emretti. Bu emir derhal yerine getirildi. Han, Yuri'yi Büyük Knez yaptı ve bir yarlık vererek memleketi Vladimir'e gönderdi. Bundan başka ümerasını da esir alarak Yuri'ye verdi. Bununla Yuri maksadına ulaşmış oldu. Fakat bir müddet sonra ölen Mihail'in oğlu Dimitri, Altınordu'ya Özbek Han'ın yanına gitmesiyle durum değişti. Özbek Han Dimitri'yi çok iyi karşıladı. Dimitri, Özbek Han'a babasının kendisine olan sadakatini anlattı. Yuri'nin aleyhine sözler söyledi ve Han'ı ikna

72 Tver, knezliğin merkezi olup Moskova'nın kuzey batısında, İdil nehri üzerinde bir şehirdir (Bugünkü Kalinin Şehri).

etti. Özbek Han Dimitri'ye meylecti. Bu suretle Dimitri ile George arasındaki düşmanlık şiddetlendi.

1325'de Knez Yuri, Volga ve Kazan yolu ile, yanında büyük hediyeler olduğu halde Altınordu'ya geldi. Gayesi Büyük Knezliği elde etmekte. Yuri, Altınordu'ya geldiği esnada Dimitri bunu duydu. O da kardeşi Aleksandr ile beraber Altınordu'ya gitti. Sultanın huzurunda babasının katline sebep olan Yuri'yi görünce nefesine hâkim olamayıp kılıcını çekti, Özbek Han'ın vezirlerinin gözü önünde Yuri'nin kafasını kopardı. Dimitri'nin bu cüretkârlığına, Han'ın huzurunda bulunan bütün vezirler hayret ettiler. Özbek Han önceleri Dimitri'yi affetmiş gibi göründü. Dimitri'nin kardeşi Aleksandr'a Tver'e dönmesini emretti. Dimitri ise Altınordu'da kaldı. Birgün Han'ın huzurunda vezirler, Dimitri'nin terbiyesizliğinden bahsettiler. Özbek Han, derhal Dimitri'nin öldürülmesini emretti ve bu emir de hemen yerine getirildi. Böylece Yuri'nin ölümünden on ay sonra Dimitri de öldürülmüş oldu.

Dimitri'nin öldürülmesinden sonra Özbek Han, Knezliği Dimitri'nin kardeşi Aleksandr'a verdi. Fakat Aleksandr, bunun kıymetini takdir edemedi. Daha doğrusu bir yanlış anlama, bazı hadiselerin meydana gelmesine sebep oldu. Şavkal Han denen bu olay şudur: 1327 yılı ilkbaharında Özbek Han, amcasının oğlu Emir Şavkal'i bir miktar Tatar askeri ile beraber Tver'a gönderiyor. Özbek Han'ın bundan maksadı Aleksandr'ın Tver'e dönmesinden sonra meydana gelen bazı hadiseleri düzeltmekti. Fakat Ruslar Emir Şavkal'in gelmesini yanlış anladılar ve başka başka şekilde yorumladılar. Bunlar Emir Şavkal'in mütaassıp bir müslüman olması sebebiyle Aleksandr'ı ve ileri gelen devlet adamlarını öldürüp başa geçeceğini ve kendilerini zorla İslâm edip kul köle yapacaklarını zannettiler.⁷³ Bu yalan haber bütün Ruslar arasında yayıldı ve herkes buna inandı. Bunlar bilmiyorlardı ki, Şavkal'in emrinde bu işleri başarabilecek miktarda kuvvet yoktur, ve esasen de Şavkal'in ve Özbek Han'ın böyle bir arzu ve niyetleri yoktur. Ahali Knez'in etrafında toplandı. Knez de tecrübesiz ve bu işlerde câhil olduğundan halkı bilhassa tahrik etti. Kendisi de halk gibi düşünüyordu. Ahaliye:

“—Tatarlar babamı ve kardeşimi öldürdüler. Şimdi de beni öldürecekler. Bizi kökümüzden kazıyıp memlekete malik olmak istiyorlar. Şimdi onlardan intikam almak zamanıdır”, diyerek onları etrafında birlik olmaya davet ediyordu. Bu sırada da Emir Şavkal ve maiyeti Mihail'in sarayına inmişti. Halk Aleksandr'ın etrafında toplanıp gece Emir Şevkal ve beraberindekilerin kaldığı saraya doğru yürüdüler, etrafını çevirip saraya hücum ettiler. Tatarlar da saraydan çıkıp kendilerini müdafaa etmek zorunda kaldılar. Akşama kadar çok çetin ve kanlı bir mücadele cereyan etti. Tatarlardan çoğu öldü. Cesetleri akşam toplandı.

73 Halbuki Altınordu Hanları ve bilhassa Özbek Han, din mevzuunda büyük anlayış göstermişler ve hristiyanlığın da hâmisî olmuşlardır.

Geride az bir miktar tatar kalmıştı. Bunlar saraya sığındılar. Bundan istifade eden Aleksandr da sarayı ateşe verdi. Saray, içindeki Tatarlarla beraber yandı. 15 Ağustos 1327'de olan bu olayda kimse kurtulamadı.⁷⁴ Rusların bu hareketleri bununla da bitmedi. Hiçbir suçu olmayan, eskidenberi orada oturan Tatar tüccarlarını da öldürdüler.

Bu hadiseleri Özbek Han duyunca çok hiddetlendi ve hemen intikam almak üzere harekete geçti. Âsilerden hiç kimseyi sağlam bırakmıyacağına yemin etti. Özbek Han, önceleri bütün Knezlerin kendi hâkimiyetini istemedikleri ve hepsisinin Tver ahalisine ve Aleksandra'ya yardım ettiklerini zannetti, fakat sonra diğer Knezlerin Tver ahalisine yardımda bulunmadıklarını anladı.

Özbek Han, Moskova Knezi İvan Kalita'ya elçi göndererek, yanına çağırıldı. Ona Tver'e yürümesini, âsileri ve Aleksandr'ı tedip etmesini emretti. Ona bu hizmetine mukabil en büyük Rus Knezliğini vereceğini söyledi. Yanına da 30.000 Tatar asker kattı. Özbek Han, ayrıca Knez Aleksandr'a İvan ordusuna katılmasını emretti, fakat İvan, Özbek Han'ın bütün Rusları mahvedeceğine inandığından ve büyük Knezliği elde edip Rus memleketlerini Tatarların elinden kurtarmayı arzu ettiğinden bu teklife iltifat etmedi. İvan Kalita idaresindeki ordu Tver'e doğru harekete geçti. Burada N. M. Karamzin, Aleksandr'ın Novgorod'a kaçtığını üzülen ve teessüf ederek kaydediyor. Fakat Novgorod ahalisini Aleksandr'ı kabul etmiyor. Tatarlar Tver'e giriyor. Torjek adlı bir sarayı ve iki köşkü yıkıyorlar. O havalıyı ve bu arada Kaşın şehrini tahrip ve yağma ediyorlar. Tver ahalisinin bir kısmını öldürüyorlar, bir kısmını ise esir ediyorlar. Bir kısmı da ormanlara kaçıp canlarını kurtarabiliyorlar. Ordu Tver'den sonra Novgorod üzerine doğru harekete geçiyor. Fakat Novgorod ahalisi 1000 ruble hediye verip, canlarını ve şehirlerini kurtarıyorlar.

Özbek Han bu şekilde intikam alındığı haberini duyunca çok memnun oldu. İvan Kalita'ya en büyük Rus Knezliğini verdi. Eline bunu teyid eder bir yarlık verip memleketi olan Moskova'ya gönderdi.

Bu hadiseden sonra Ruslar, bilhassa kuzey Rusları huzura kavuştular. Rus knezleri bundan sonra birbirilerine karşı husumeti ve Özbek Han'a birbirilerine şikâyeti bıraktılar. Moskova bu tarihten sonra Rusya'nın merkezi oldu. İvan Kalita'nın teşkilâtçılığı ve dirayeti sayesinde Ruslar islâhata, birleşmeye ve yükselmeye başladılar. İvan Kalita bir taraftan Özbek Han'a her vesile ile itaatını arz edip, onun yardım ve müzaheretini kazanıyor, diğer taraftan da Rusların bir idare altında yükseltilmesine gayret sarfediyordu. İvan Kalita, Aleksandr'ın kardeşi Konstantin ile beraber Özbek Han'ın yanına gelir, ondan Konstantin'i affetmesini ve Tver'e knez tayin etmesini rica eder. Han da İvan'ın bu isteğini kabul eder.

74 N. M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiiskago*, III., 128-130

Özbek Han İvan Kalita'ya, Aleksandr'ı tâkip etmesini ve huzuruna getirmesini emreder. İvan bunu kabul eder. Aleksandr'ı Boskof ahalisinden ister. Ahali Aleksandr'ı teslim etmemek niyetindedir. Fakat İvan, onları Metropolit'in afa-roz edeceği tehdidi ile korkutur. Aleksandr Boskof'tan çıkarılır, Litvanya'ya ka-çar. Bu hadiseden on sene sonra Özbek Han Metropolit'in şefaati ile Aleksandr'ı affedip ikinci defa Tver Knezi tayin eder. Rus knezleri birbirlerini çekemeyip kıskandıklarından Han'a jurnal ediyorlar ve böylece kendilerinin ölümüne yine kendileri sebep oluyorlardı. Aleksandr'ın ölümü de bu şekilde olur. Knez İvan, Tver Knezi Aleksandr'ı öldürtmek için iki oğlunu hediyelerle Özbek Han'a gön-derir. Han'a Aleksandr'ın bütün Rusya'yı kendisine karşı isyana teşvik ettiğini haber verir ve Han'ı bu yalan sözüne inandırır. Bunun üzerine Aleksandr Altın-ordu'ya getirilir, muhakmeden sonra katledilir (1339).⁷⁵

1340 yılında İvan Kalita öldü. Yerine Konstantin Jezdel tayin edildi. Fakat İvan Kalita'nın oğlu Simyon, knezliği bunun elinden aldı. Simyon babası ölürken Nijniy Novgorod da başı ucunda bulunduğu için vaktinde Altınordu'ya gidil-memiş, geç kalmıştı. Geç kalmasına rağmen kardeşlerini de beraberine alarak Özbek Han'ın yanına gidip, babasının hizmetlerini saydı ve Özbek Han'dan bü-yük knezliğin kendisine verilmesini istedi. Ayrıca Özbek Han'ın bütün emirlerini yerine getireceğine, ona sadakatten ayrılmıyacağına dair yemin etti. Bunun üze-rine Özbek Han, onu büyük knezliğe tayin etti ve yarlık verdi.⁷⁶

Bundan bir müddet sonra ise, Özbek Han vefat etti. Karamzin Özbek Han'ın vefatını şu cümlelerle bildiriyor :

"1341 de Rusya tarihinde unutulmaz Tver'i tahrip eden, Mihail ailesinin felâketi müsebbibi ve Papa Jean XII'nin dostu olan meşhur Kıpçak Hanı Özbek vefat etmiştir."⁷⁷

75 N. M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiskago*, III, 145

76 Aynı eser, 160

77 Aynı eser, 162

III.

CANİBEK HAN DEVRİ

A. Cambek Han'ın İktidara Gelişi

Özbek Han'ın üç oğlu vardı. Bunlar, Tınıbek⁷⁸, Canıbek⁷⁹ ve Hızır Bek idi. Bunlardan en büyüğü Tınıbek' dir. Canıbek ise ortanca kardeşleri idi. Özbek Han, büyük oğlu Tınıbek'i her işte tercih ederdi. Kendisinden sonra Han olarak onu yetiştirmiş, veliaht olarak kendisini bırakmıştı. Fakat anneleri Taytulu⁸⁰ Hatun'un ve devletin ileri gelenlerinin desteğiyle Canıbek "*Büyük Sultan, Haşmetli Hakan, Celâleddin Ebû el-Muzaffer Han, Mahmûd Canıbek Han, İbn Melik el-Muazzam Han*" adıyla tahta geçti. Kendisinden önce Tınıbek herhalde çok kısa bir müddet Hanlık makamını işgal etti ki, Rus tarihçisi Sergey Mihayloviç Solovof büyük Rus tarihinin fihristinde Tınıbek karşısında "*Han Zolotoy Ordı-Altınordu Han'ı*"⁸¹ yazar. İbn Batuta da seyahatnamesine, Özbek Han ölünce yerine oğlu Tenibek'in az bir müddet saltanat sürdüğünü, fakat bilahare çıkan bir hadisede öldürüldüğünü söyler."⁸²

Yine İbn Batuta seyahatnamesinde Canıbek Han'ın iktidara gelişini şu şekilde anlatır :

"Sultanın iki çocuğu vardı.⁸³ Bunların anneleri birdi. Bu melikenin adı Taytuğulu idi. Bu çocuklardan büyüğünün ismi Tanıbek, kardeşininki ise Canıbek idi. Bun-

78 Paul Pelliot Tınıbek'i şu şekilde yazıyor: "Tınıbag". Rus kroniklerinde Tinbek veya Tinibeg şekillerinde yazıldığına işaret ediyor. Bu ismi transkripsiyonsuz bir şekilde aynı sesi vermek için "Tynybech" şeklinde kaydediyor. (Paul Pelliot' *Notes sur e'histoire de la Horde d'Or*, 96)

79 Paul Pelliot, "*Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*" adlı kitabında (s 98), Canıbek ismini şu şekilde yazar: "Janı-Bag". Spuler'in "*Die Mongolen in Iran*" kitabında (s.137), "Ganı-Bag" şeklinde yazdığına işaret eder. Barhold'un ise (*Zwölf Verlesungen*, s. 173) daima "Gambek" Moğol şeklini, "Gani Beg" tarzındaki Türk şekline tercih ettiğini bildirir.

80 Taytuğlu ismi de yine P. Pelliot'un aynı eserinde (s. 101) "Tai-Tula" ve "Tai-Düla" şekillerinde gösterilmiştir. Spuler, Özbek Han'ın en gözde hatunu olan Taytuğlu'yu "Taidogly" şeklinde yazar.

81 Sergey Mihayloviç Solov'ef, *Ukazatel'k Istvrii Rossii s drevneyşih vremen*, 315.

82 Murat Remzi, *Tal'fik al-ahbar*, 548

83 İbn Batuta burada yanılıyor. Sultan'ın iki değil üç çocuğu vardı.

ların ikisi de birbirinden aşağı değillerdi. Tınbek yakışıklı ve terbiyeli idi. Melik Özbek veliahtlığını buna vermişti. Tınbek'in Melik Özbek yanında büyük bir mevkii vardı. Fakat Allah Özbek Han'ın istediğini Özbek Han gibi istemedi... Canibek, han oldu. Canibek Han, Tınbek'ten daha üstündü. Onun terbiyesini Şerif İbni Abdülhamid üzerine almıştı. Bu zatı, terbiye etmesi için Kadı Hamza, İmam Bedreddin el-Kıvanî, İmam el-Mukrî⁸⁴ ve diğerleri tavsiye etmişlerdi.”⁸⁵

Hafız Moğoltay ise bize bu hususta şu malumatı verir:

”Berke memleketi Hanı Özbek Han büyük oğlu Tınbek'i büyük bir ordunun başında Çağatay memleketini fethetmek ve zaptetmek için göndermişti. Tınbek hareket edince ölüm Özbek Hanı yakaladı. 743 senesi Şevval ayında (Şubat 1342) Saray memleketinde öldü ve üç evlâd bıraktı. Bunlar Tınbek, Canibek ve Hızrbek idi. Özbek Han ölünce kumandanlar ve devletin ileri gelenleri Canibek Hanı tahta çıkarmak için ittifak ettiler. Tınbek ise babasının vefatını duyunca memleketin başına geçmek için Saray'a döndü. Saraya yaklaşınca annesine danıştı. ”Şimdi kardeşim gelip tahtı benim elimden alacak” dedi. Bunlar üçü de ana baba bir kardeşiler. Lâkin anneleri Canibek'i diğerlerinden çok severdi. Bunun için ikisi anlaştilar. Ümera da Tınbek'in öldürülmesini istedi. Zira Tınbek gelirse, kendilerini öldürecekti. Bunun için Tınbek saraya yaklaşınca Saraycık denilen yerde onu karşılamaya çıktılar. Tınbek Saraycık'a gelince elini öpmek için yanına vardılar, hile ile onu öldürdüler. Canibek Han'ın yanına dönüp bu hadiseyi ona anlatıldılar. Küçük kardeşi Hızrbek'ten de bir at alıp onu öldürttü. Yalnız olarak Melik kaldı.”⁸⁶

Yine Hafız Moğoltay Canibek Han'ın tahta geçtikten sonra memleketindeki Tatar beylerini sarık sarmaya, cübbe giymeye mecbur ettiğini, halbuki onların bunu adet edinmiş olmadıklarını belirtir.⁸⁷ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi Canibek Han babası Özbek Han gibi islâmiyetin memleketinde yayılmasına ve yerleşmesine büyük gayret sarfetmiştir. Kendisi islâmların hâmisî olduğu gibi âlimlerin, ediplerin ve sanatkârların da hâmisî olmuştur. Cenâbî onun bu vasıflarını: ”Canibek Han en büyük, en âdil, en bilgili en müttebî Şimal Hanlarındandı. İlimi ve alimleri severdi. İlim ve kemalat sahibi kimseler onun yanına gelirlerdi. Bundan dolayı Saray âlimlerle, fâzıllarla dolup taşmış ve dünyanın bir meserret yeri halini almıştır.”⁸⁸

sözleriyle belirtir. Sa'dettin el-Teftâzânî, H. 756 (1355/1356) da Gucduvân'da tamamladığı ”Muhtasar el-me'âni veya ”Muhntasor şerh el-Miftâh”, veya ”İhtisar şerh el-Telhîs” yahut ”el-Şerh el-Muhtasar”, veyahut kısaca ”el-Muh-

84 İmam al-M. hrî ile Hüsameddin al-Buhari kastedilmiştir.

85 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 548.

86 ve 87 Aynı eser, 558

88 Aynı eser, 549

tasar") adlı eserini Canıbek Hana ithaf eder⁸⁹, ve onun mukaddemesinde manzum olarak çok veciz bir şekilde onun iyi vasıflarını belirtir. Cenabî'den bu mukaddemedeki sözleri ve arapça şiirin tercümesini aynen naklediyoruz:

"Allah'ın yardımı ile bu kitabı tamamladım ve bunun gizli incilerini açtıktan sonra, manâları üzerindeki örtüleri yırttım. Bu kitabın inci hazinelerini meydana çıkardım. Şiir⁹⁰ :

*Zaman mes'ud olup, baht yardım etti. Ve maksatlarım emellerim bana doğru yaklaştı. Benim ricamın yüzüne isteklerim güldü. Muhtaç olan kimseye arzularının yönelmesi gibi... Bu isteklerim emniyet gölgesi altında halkı yaşatan, onlara bol bol adalet ihsan eden, parlak siyaseti ile gözleri nurlandıran, heyeti ile fitneyi tutuşturan, düşmanların yollarını kapayan, fazilet ve kemalâtı yazan islâmı yükselmesi için levhalar üzerine yazı yazan, büyük sultan ve milletin sahibi, Arapların ve Acemlerin Sultanlarının sığınağı, dünyanın büyük meliklerinin barınağı, Allah'ın yerdeki gölgesi, mahlûkatı üzerindeki halifesi, memleketlerin koruyucusu, kulların yardımcısı, zulüm ve inat karanlıklarını yok eden, şeriatın nurunu yükselten, dinî ilimlerin bayraklarını dalgalandıran, yakîn ve rahmet ehli üzerine kanatlarını indiren, apaçık fetih ve yüksek zaferlerle emniyet perdelerini açan, bütün mahlûkatın ve hakkın sığınağı, Allah'ın gölgesi , hak ve dinin celâleti Ebu al-Muzaffer Sultan Canıbek Han'dır. Allah onun azametinin ve celâletinin perdelerini ebedî olarak yaşatsın. Faziletinin hissesinden mahlûkatı devamlı olarak faydalandırsın."*⁹¹

B. Dış Münasebetler

a) Melik Eşref Beyliği (Tebriz) ile

Canıbek Han'ın saltanatı boyunca meşgul olduğu, bizzat iştirak ettiği en büyük seferi İlhanlılar üzerine oldu. Belki Canıbek'in böyle bir niyeti yoktu veya daha sonrası için böyle bir sefer düşünüyordu. Fakat o sırada tahtta bulunan Melik Eşref İbn Timurtaş'ın kendi memleketi halkına yaptığı zulüm, işkence ve çeşitli fenalıkların bu sefere sebep olduğunu söyleyebiliriz. Melik Eşref çok gaddar bir adamdı. Herkese fenalığı dokunur, çeşitli bahanelerle adam öldürür, tabaasındaki ailelerin kızlarını ve kadınlarını kendi haremi zannederdi. Onun bu fe-

89 1322-1390 (?) yılları arasında yaşamış, belagat, mantık, metafizik, kelâm ve fıkıh alanlarında birçok eserler vermiş olan şark islâm dünyası âlimlerinden Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer el-Teftâzânî hakkında daha fazla bilgi için bk. C. A. Storey, "Teftâzâdî", *İslâm Ansiklopedisi* XII, 119.

90 Şiir n manâsına sâdık kalarak mansur şeklindeki tercümesini naklediyoruz.

91 Murat Remzi, Talfik al-ahbar, 549

nalıklarından bizar olan halk, komşu ülkelerle koşmaya , göç etmeye başlamıştı. İşte bunlar arasında Kadı Muhyiddin el-Berdaî de bulunuyordu. Bu zat da Melik Eşref'in zulmünden kaçıp Kuzey Kıpçak memleketlerine iltica etmiştir. Saray şehrinde Canıbek Han'ın yanına gelip, orada vaaz ile meşgul olmaya başlamıştır. Birgün vaazlarından birinde Melik Eşref'in zulmünden, kadınlara kızlara tasallut ettiğinden, hatta bu arada kendi kızına bile dokunduğundan, Melik Eşref'in bu işleri gayet tabii gördüğünden, sebep olarak ta insanın bahçesindeki meyveyı evvelâ kendisinin tatmasının gerektiğini beyan ettiğinden acıklı bir lisanla bahsetti ve orda bulunanları, (Canıbek Han'ı bile) ağlattı. Sonra Canıbek Han'a, "Eğer bu halkı zulümdan kurtarmazsan rûz-i mahşerde sorumlu bulunacaksın" dedi. Bunun doğru olup olmadığı tahkik edildi. Kadı Muhyetdin el-Berdaî'nin kızı getirildi., bu hususlar soruldu. Doğru olduğu anlaşıldıktan sonra Canıbek Han ümerasına "Tebriz'e gidiyorum" dedi. Bir ay içinde birkaç tümenin hazırlatılmasını emretti.⁹² Hakikaten bir ay içinde muazzam bir ordu toplandı. Murat Remzi, *Talfik al-ahbar* kitabında ordunun 300.000 kişi olduğunu ve bazılarının ise 700.000 kişi olarak bunu belirttiğini zikreder. Bu rakamlarda mübalağa olduğu muhakkaktır. O zamanın ölçülerine göre ancak büyük bir ordu olduğu söylenebilir. Canıbek'in bu seferi hakkında en mufassal malûmatı biz Hafız Ebrû'nun *Zeyl-i Câmi al-tevârih'inde* ve Murat Remzi'nin *Talfik al-ahbârında* bulabiliyoruz. Bu konuda Spuler'in "Die Goldene Horde" adlı kitabında pek malumat vermez. Kısaca "Canıbek Han'ın 1357 yılında oğlu Birdibek ile beraber Hazar Denizinin batısında Derbent'e doğru hareket ettiğini, oradan taebaasının son derece nefretini celbeden Eşref İbn Timürtaş'ın hüküm sürdüğü Azerbaycan üzerine yürüdüğünü, Kıpçak ordusunun hiçbir mukavemetle karşılaşmadan ilerlediğini, Eşref'in kaçtığını ve Ugan'da Canıbek kuvvetleri tarafından muhasara edilip , yakalandığını, öldürülmek üzere Han'a götürüldüğünü, Canıbek Han'ın kendi zaferini göstermek ve ahalinin büyük neşesini celbetmek için Eşref'i öldürüp kesik başını Tebriz surlarına koyduğunu" bildirir. Ayrıca "Canıbek'in Horasan taraflarına Hârizm'e bir ordu gönderdiğini, kendisinin yerine oğlu Birdibek'i bıraktığını ve Saray'a dönüp orada öldüğünü" yazar.⁹³ Baskaca bu konuda pek bilgi vermez. Biz yukarıda zikrettiğimiz iki kaynaktan edindiğimiz bilgiye göre bu harekâtın safahatını anlatacağız.

1357 yılında Canıbek Han, muazzam ordusu ile beraber yola koyuldu ve Kür suyunu geçti. Melik Eşref'e bu haber ulaştırılınca inanmadı, "etrafındakilerin kendisinden daha fazla para koparmak için böyle haber uydurduğunu fikrine kapıldı."⁹⁴ Nihayet onların hareket ettiği tahakkuk edip, Şirvan'dan geçtiği haberi gelince Melik Eşref bir kaç yıl ikâmet ettiği Raşid'den ayrıldı. Ali Kalen-

92 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 185

93 Berhold Spuler, *Die Goldene Horde*, 96

94 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 185

der ve Tuğa-Timür ve diğer ümera kumandasındaki orduyu Sâve'nin kurtarılması için oraya gönderdiğinden yeniden kuvvet toplamak ihtiyacı hasıl oldu.

Melik Eşref evlâtlarını ve hanımlarını 400 deve ve 1000 katır yükü hazineler, mücevherat, altın , gümüş ve diğer eşya ile birlikte Evcan taraflarına gönderdi. Canıbek Han memleketine yaklaşınca Hoca Lala Saçlı ve Hoca Şükrullah namındaki çocukları ve eşyaları ile beraber Merand taraflarına gitmelerini, orada re's al-ayn (=pınarbaşı) veya Hoca Reşid çeşmesi⁹⁵ denilen yerde beklemelerini, şayet kendilerinin galip geldikleri haberini alırlarsa Tebriz'e gelmelerini, aksi halde kendilerini gelip oradan alacağını söyledi. Sonra kendisi de kuvvetleriyle Evcan'a doğru harekete koyuldu. İlk gün Mehr çayının kenarına indi. İki gün orada kaldı. Sâve'de bulunan bazı emirler askerleriyle ona uğradılar. Melik Eşref her gelene altın, at, cübbe, silâh vererek memnun edip cepheye gönderiyordu. Melik Eşref'in ordusunda şöyle bir hikâye ağızdan ağıza dolaşıyordu:

*"Canıbek Han'ın askerlerinin atlarının gemleri ağaç liflerinden örülmüş, tüzengileri ise ağaçtan yapılmıştı. Bizim birimiz onların yüz tanesine bedeliz".*⁹⁶

diyorlardı. Melik Eşref'in ordusu Mehr çayının kenarında iki gün kaldıktan sonra tekrar yoluna devam etti. Ertesi günü Said-âbâd kalesine vardı. Said-âbâd civarındaki bir tepede hususî bir cüppehanedeki cüppelerin orduya dağıtılmasını emretti. Maiyetindeki askerler gitmişlerdi. Az sayıda Tacikler ve nökerleri etrafındaydı. Hususî cüppeler onlara verildi. Yanında bulunan 2.000 kişilik ordusu nizama sokuldu. Eşref, Said-âbâd tepesinde haber beklerken ufukta bir bulut peydah oldu. Şiddetli yağmur ve dolu yağdı.⁹⁷ Hava da soğudu, Melik Eşref'in maiyetindeki askerlerin çoğu geri döndüler. Bu sırada da Canıbek Han kuvvetleriyle Melik Eşref'in kuvvetleri karşılaşmış bulunuyordu. Canıbek Han, Melik Eşref kuvvetlerinin derhal kuşatılmalarını emretti. Eşref'in kuvvetleri zorla kaçıp canlarını kurtarabildiler. Canıbek Han Evcan'a girdi.

Melik Eşref ise, Said-âbâd tepesinde neticeyi bekliyordu. Nihayet uzaktan gelen süvari birliklerini gördü. Gelen süvarilerin kendi askerleri olduğunu, bunlardan ordusunun bozularak kaçtığını öğrendi. Bunun üzerine Melik Eşref artık durmakta bir mahal olmadığını anladı. Derhal Tebriz'e doğru yollandı. Geceyi Şemb-i Gazanî'de geçirip ertesi gün hazinelerinin, evlâtlarının bulunduğu tarafa doğru askerlerinin yetişemeyeceği bir sür'atle gitti. Merend'e vardığı zaman yanında iki gürcü hizmetçiden başka kimse kalmamıştı. Merend ahalisi hain meliklerinin yenildiğini görünce yıllardır kendilerine zulm eden bu adamın çeşitli gasp-

95 Bu mahalli, Hafız Ebrû Hoca Raşidî çeşmesi olarak (Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmî al-tevarih-i Raşidî*, 185); Murat Remzi ise "Re's al-ayn (=Pınarbaşı)" olarak (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 552) kaydederler.

96 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 552

97 Hafız Ebrû, *Zeyl-i camî al-tevarih-i Raşidî*.

larla edildiği hazinesini mallarını yağma ettiler. Kadınları da Melik Eşref'i bırakıp kaçtılar. Çok müşkül bir durumda kalan Melik Eşref Hoy'a gitti. Burada Şeyh Muhammed Balıkcı'nın evine misafir oldu. Bu şeyh, Melik Eşref'in yüzüne karşı gülüp ona hürmet gösterirken, diğer taraftan da gizlice Canıbek Han'a bir elçi gönderip, durumdan onu haberdar etti; gelip Melik Eşref'i teslim almasını bildirdi.

Canıbek Han, Emir Beyaz adlı ümeradan bir zata, Şeyh Muhammed Balıkcı'ya gönderdi. Emir Beyaz divan sahibi Hoca Mahmut ile beraber gittiler. Melik Eşref'i teslim alıp Tebriz'e getirdiler. Tebriz'e girerken halk Melik Eşref'e duyduğu derin kin ve nefreti belirtti. Ona toprak atmak, küfretmek suretiyle hakarette bulundular.

Tebriz'de Melik Eşref'i, Şeyh Keçecinin annesinin evine götürdüler. Emir Kâvus el-Şirvanî ve Kadı Muhyeddin el-Berdaî de burada bulunuyorlardı. Melik Eşref eve vardığında, Emir Kâvus'un ayaklarına kapandı, ağladı ve yalvardı. Kâvus ona aman verdi, bazı vaadlerde bulundu.⁹⁸ Sonra Melik Eşref'i Canıbek Han'ın huzuruna getirdiler. Canıbek Han gözlerini Eşref'e dikti, onu azarlamaya başladı ve şunları söyledi :

"Seni zulme, memleketleri haraba, halkın mallarını yağmaya, Allah'ın kullarına eziyet etmeye sevkeden nedir?"

Melik Eşref :

*"Bu gibi şeyler bütün hakan, kumandan ve sultanlardan sâdir olur."*⁹⁹ cevabını verdi.

Canıbek Han, Evcan'dan Heştrud'da Kutbu'ya kadar gidip döndü.¹⁰⁰ Heşterud'a ekin ekilmişti. Bu yıl buralarda çok iyi mahsul olmuştu. Asker buradan bir başağa dahi elini sürmeden geçti. Bundan adalet ve zülmün birbirinden tefrik edilebileceğini Hafız Ebrû ve Murat Remzi kaydederler.¹⁰¹

Canıbek Han, Melik Eşref'i öldürmek istemiyordu. Onu beraberinde saray şehrine götürecekti. Fakat Emir Kâvus ve Kadı Muhyeddin al-Bardaî, Han'a tesir ettiler. *"Eğer Eşref sağ kalırsa bunların ahalisi, onun zulmünün tekrar başlarına geleceği korkusundan uyuyamazlar"* dediler. İdam edilmesini Han'a defalarca tavsiye ettiler. Bu ısrarlar üzerine Han, onların bu fikrini makul buldu ve idam edilmesini emretti. Bunu , Hafız Ebrû ve Murat Remzi bu şekilde kayde-

98 Emir Kâvus bilâhere bu vaadlerini yerine getirmede.

99 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 187 ve Murat Remzi, *Talfak al-ahbar*, 553.

100 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-: Reşidî*, 187 de metinde zikrettiğimiz şekilde yazar.

Murat Remzi ise *Talfik al-ahbar* s.555 de "Bihîşt-dâd" denen yere kadar indiğini zikreder

101 Hafız Ebrû, *Zeyl - i Câmi al-tavarih-i Raşidî*, 187 ve Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 553

derler.¹⁰² Berthold Spuler ise Han'ın kendi başarısını göstermek için ve halkın sevinç ve memnuniyet ihzarına vesile teşkil etmek üzere Melik Eşref'i idam ettirdiğini yazar. Zaten B. Spuler daha önce de belirttiğimiz gibi Canıbek Han'ın bu seferi hakkında fazla malûmat vermez. Kanaatimizce Hafız Ebrû ve Murat Remzi'nin kaydettiği şekildeki rivayet daha doğrudur.

Canıbek Han'ın Melik Eşref'in katline rıza göstermesinden sonra Emir Kâvus ve Kadı Muhyeddin el-Berdâi yolda giderken Melik Eşref'i indirdiler ve böğrüne kılıç saplıyarak öldürdüler. Başını kesip Tebriz'e getirdiler. Meydandaki (Mevagiyan) mescidi kapısına astılar. Tebriz halkı kendilerine yıllarca zulmeden Melik Eşref'in öldürülmüş olduğunu görünce şenlikler yaptı ve onu öldürenlere hediyeler verdi.¹⁰³ Hafız Ebru Melik Eşref'in bu şekildeki ölümü ve halkın gösterdiği bu sevinç tezahürü vesilesiyle çok manidar olan şu farsça beyiti yazmıştır:

*"Zatim bireft u kâide-ı zulm-i û nemând
Âdil bireft u nam-ı nigû âşkar kerd."*¹⁰⁴

Manâsı, zalim gitti, ve onun zulmünün esasları kalmadı. (Halbuki) âdil gidince, (ardından) iyi adı (iyi eserleri) kalır.

Canıbek Han 10.000 süvarisi ile¹⁰⁵ Tebriz'e geldi. Dâr el-emâret denen, emire ait eve indi. Orada bir gün kaldı. Sabah namazını mescid-i Ali Şah'ta kıldı. Canıbek Han'ın ordusu yol ile "Rûdhâne" denen yer arasında konakladı. Asker burada hiç bir yağma teşebbüsünde bulunmadı, hatta tek bir müslüman evine dahi girmedi. Sultan Canıbek, Melik Eşref'in hazinelerini getirtti. Askere ganimet olarak dağıttı.

Canıbek Han, kendisi biraz rahatsız olduğundan, oğlu Birdibek'i 50.000 kişi ile buraya bırakıp Evcan'a, oradan da memleketine doğru yola çıktı. Melik Eşref'in oğlu Timürtaş'ı ve kızı Sultan Baht'ı da beraberine aldı.¹⁰⁶ Zaferle, şanlı memleketine vardı.

b) Memlûklular ile olan ilişkiler

Canıbek Han devrinde Altınordu-Memlûklü münasebetleri yine dostane olmakla beraber eskisi kadar dostluk tezahürüne vesile olacak derecede elçi heyetleri gidip gelmemektedir. Eskisi gibi her yıl dostluğu takviye gayesiyle elçi

102 Ayni eser, 187 ve *Talfik al-ahbar*, 553

103 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188

104 Ayni eser, s. 188

105 Burada kaynaklar arasında bir tenakuz mevcut. Hafız Ebrû bu süvari miktarını 10.000 olarak ifade ederken (Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188), Murat Remzi ise 2.000 olarak kaydediyor (Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 554).

106 Hafız Ebrû, *Zeyl-i Câmi al-tevarih-i Reşidî*, 188

heyetleri teati etmek âdeti Canıbek Han devrinde son bulmuştur. Ancak lüzum oldukça, ihtiyaç hissedildikçe elçi göndermiştir ki, Canıbek Han'ın 15 yıl süren saltanatı boyunca Mısır'a sadece iki defa elçi göndermiştir. Bunlardan birisi 1242-43 senelerinde Canıbek Han'ın Altınordu tahtına çıktığını bildirmek için diğeri ise Horasan ve Azerbaycan'ın fethini haber vermek içindir.¹⁰⁷

Altınordu'dan Mısır'a giden ikinci elçi heyeti hakkında Maqrizî ve Aynî şu malumatı verirler :

"758 senesi Şaban'ında (Temmuz, 1357) Sultan Canıbek tarafından Mısır'a elçiler gitti. Bunlarla beraber askerler, emirler, köleler, Han'ın emrindeki askerler ve öncüler bulunuyordu. Bunlar Sultan'ın huzuruna geldiler. Yanlarında hedye olarak birçok samur kürk, yırtıcı kuşlar getirdiler. Sultan Canıbek'in Horasan'a gelip orayı zaptettiğini söylerler. Sultan Hasan mektubun cevabında -Babam ve babanız aynı tabiatta idiler. Bizim maksadımız eski dostluğu yenilemektir-diyordu."¹⁰⁸

Aynı elçi heyetinin Mısır ziyareti hakkında İbn Şuhba şu malûmatı verir: "758 senesi Şaban ayında (Temmuz 1357) Canıbek Han'dan gelen elçiler Şam'a vardılar. Canıbek Han'ın Horasan'a gelip orasını istia ettiğini oraları Eşref B. Timürtaş'ın zulmünden kurtardığını ve Han'ın ordusunun 700.000 civarında olduğunu haber verdiler. Onların Mısır'a varmaları çok ihtişamlı idi. (Elçiler) Altın işlemeli elbiseler giymişlerdi. Mısır'a vardıklarında onlara çok hürmet edildi ve getirdikleri hediyeler memnuniyetle kabul edildi"¹⁰⁹

Altınordu elçilerinin bu nezaket ziyaretleri Mısır tarafından da iade edilmiştir.

c) Rus Knezleri ile olan İlişkiler

Rusya ile Altınordu münasebetleri bu devrede dostanedir. Bu hususta Murat Remzi :

"Bu büyük han (Canıbek Han) zamanında Ruslarla hiçbir hadisenin meydana geldiği anlatılmaz. Zira onun saltanatı Ruslarla dostluk devri idi."¹¹⁰
der.

Altınordu yine Rusların hâmesi ve âmiri durumundadır. Rus knezleri yine her vesile ile Canıbek Han'a sadakatlerini arz etmek isterler. Altınordu-Rus knezleri münasebetleri hakkında, herhalde dostluk tezahürlerinden başka zikre değer bir hadise olmadığından olacak, kaynaklar pek bahsetmezler. Yalnız Bert-

107 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*

108 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 554

109 Aynı eser 554, 55

110 " " 555

hold Spuler bu konuda biraz malûmat verir. Biz ondan edindiğimiz malûmatı burada zikredeceğiz. Ayrıca M. Remzi de bir papaz olayından bahseder. Kısaca bu konuya da temas edeceğiz.

Moskova'da 1341'de İvan Kalita ölünce yerine oğlu Simon geçmişti. Bu knez de babası gibi Altınordu ile dost geçinmiş; Canıbek Han'a fırsat buldukça itaatini arzetmiştir. 1344, 1347, 1350 senelerinde bu fırsatları bulabilmiş onu tebrikle itaatini arzetmiştir. Diğer Rus knezleri ve prensleri de Simon gibi fırsat buldukça Canıbek Han'a bağlılıklarını belirtmişlerdir. Hatta Rus metropoliti Teognost da 1342-43 senelerinde Altınordu'ya gitmiş ve eski bir borç olan 600 rubleyi ödemek zorunda kalmıştı.

Murat Remzi , Karamzin'den naklen :

"Han'ın karısının çok şiddetli bir hastalığa tutulduğunu, doktorların tedaviden âciz kaldıklarını, bunun için Rus papazlarından büyü yapanlarını istediğini, Rus başpapazının bu kadına muska yapıp iyileştirdiğini, bunun için papazlara büyük bir imtiyaz verdiğini",

kaydettikten sonra, kendi fikri olarak ilâve eder:

*"Bunu akıl kabul etmez, zira bu Han, gayet koyu bir müslümandı. Bu, Rus papazlarının uydurmasıdır."*¹¹¹

der. Murat Remzi'nin böyle demesine rağmen, bu işte bir hakikat payı bulunsa gerektir. Zira Berthold Spuler, bir papazın ismini zikrederek çok kısa bir şekilde hadiseden bahseder. Teognost'tan sonra Rus metropoliti olan Aleksis'in, Özbek Han'ın karısının, daha sonra da Canıbek Han'ın karısının yatağının başı ucuna çağrılmak şerefine nail olduğunu yazar ve Han'ın Moskova büyük knezinden her arzu ettiği şeyi talep edebileceğini ve bu arzularının yerine getirileceğinden emin bulunduğunu kaydederler.¹¹²

3. Canıbek Han'ın Ölümü Meselesi

Canıbek Han'ın İhanlılar üzerine yaptığı seferden sonra Tebriz'den Evcan yolu ile Saraya dönmek üzere yola çıktığını daha evvel bildirmiştik. Bu noktada bütün kaynaklar müttefiktir. Yalnız Canıbek Han'ın ölümü meselesinde kaynaklar arasında tenakuz vardır. Bazı tarihçiler Canıbek Han'ın eceliyle, bazıları ise oğlu Birdibek tarafından öldürüldüğünü yazarlar.

Müneccimbaşı *"Sahayif al-ahbar"*ında, *"Birdibek'in kumandanlarından Tuğlubay ile ittifak edip babasına bir gaflet anında hücum ettiğini ve idam edip kendisinin hanlık makamına geçtiğini"* yazar.¹¹³

111 Ayn eser, 555

112 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*, 195

113 Münecimbaşı, *Sahayif al-ahbar*, II, 690

Biz, bunun doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Berthold Spuler ve Murat Remzi böyle bir olayın vuku bulmadığını, bu şekilde bir olaydan bahsedenlerin büyük bir hata yaptıklarını kaydederler.

B. Spuler, Canıbek Han'ın Tebriz dönüşü Saray'a gelirken 1357 yılı sonbaharında öldüğünü, ileri sürüldüğü gibi oğlu Birdibek tarafından öldürülmediğini kaydeder. Ayrıca, Mehmet Birdibek'in bulunduğu Azerbaycan'dan derhal Saray'a dönüp iktidara geçtiğini yazar.¹¹⁴

Murat Remzi ise

"Bazı tarihçiler Canıbek'i , oğlu Birdibek'in öldürdüğünü söylerler. Bu büyük bir yanlışır"¹¹⁵

der. N.M. Karamzin de -büyük bir ihtimalle yanlış olarak- Canıbek'in oğlu Birdibek tarafından katledildiğini, hatta Canıbek'in ailesinden 12 kişiyi etrafındaki-lerin tahriki ile öldürdüğünü yazar.¹¹⁶

Canıbek Han, büyük bir ihtimalle Azerbaycan seferinden dönerken yolda bir komploya kurban gitmiştir. Komployu düzenleyenler kendisini boğarak öldürdükten sonra, derhal oğlu Birdibek'i çağırıp iktidarı ona vermişlerdir.¹¹⁷

114 Berthold Spuler, *Die Goldene Horde*, 196

115 Murat Remzi, *Tal'ik al-ahbar*, 555

116 N.M. Karamzin, *Gosudarstva Rossiiskago*, III' 185

117 B. Grekov, A., Yakubovski. *La Horde d'Or et la Russie*, 94-95

IV.

ÖZBEK VE CANIBEK HAN'LAR ZAMANINDA
RUS KNEZLİKLERİNİN YAYILMASI

Ruslar bir birlik kurabilmeleri, bir devlet olarak teşkilâtlanabilmeleri konusunda Altınordu Han'larına ve bilhassa Özbek Han'a çok şey borçludurlar. Rus knezleri XV. asra kadar daima Altınordu hanlarının emrinde ve hizmetinde bulunmuşlar ve aralarında çıkan her türlü ihtilâfla, Özbek ve Canıbek Han'ın yardımını sağlamaya çalışmışlardır. Altınordu hanlarının onayından geçmeyen knezlikler geçerli sayılmazdı. Yukarıda Özbek ve Canıbek Han devrindeki Altınordu-Rus münasebetlerinde gördüğümüz gibi knezler sık sık Altınordu'ya bizzat zengin ve kıymetli hediyelerle gelip onlara bağlılıklarını ve itaatlerini sunup, Özbek ve Canıbek Han'ın sempatisini kazanmaya çalışıyorlardı. Bu kadar kudretli bir mevkide olan Özbek ve Canıbek Han'ların Rus knezliklerini ortadan kaldırıp, bunların topraklarını kendi arazisine ithal etmeleri mümkündü. Fakat onlar Rus knezlerinin daima hâmesi olmuşlar, onlara yardım etmişlerdir. Daha yukarıda da belirttiğimiz gibi Özbek Han, kızkardeşi Kõnçeke'yi Rus knezi Yuri'ye vermiş ve onun hristiyan olmasına göz yummuştur. Hatta Özbek Han, eniştesi olan Yuri emrine tatar askerlerinden mühimce bir kuvvet de vermiştir. Yine, Özbek Han, İvan Kalita'nın büyük knez olmasını temin etmiştir ve onun diğer knezlikleri kendi etrafında toplamasına göz yummuştur. İvan Kalita'nın, Rusların bir birlik kurmalarında çok büyük rolü olmuştur. Zaten Ruslar İvan Kalita'yı Rusyanın kurucusu olarak bilirler ve onu minnetle anarlar. İvan Kalita teşkilâtçılığı, kurnaz siyaseti ve dirayeti sayesinde Rusların birlik kurmalarında mühim rol oynamıştır. Vladimir olan merkezi, eski ahali Finler olan Moskova'ya nakletmiş ve Altınordu Hükümdarı Özbek Han'ın maddî ve manevî yardımları sayesinde diğer knezlikleri kendi etrafında toplamıştır. İvan Kalita'nın mühim rolü işte burada görülür. İvan Kalita Altınordu'ya sadakatleri tam olmayan bazı knezlikleri hanın metbuu haline getirmek bahanesiyle Özbek Han'dan yardım koparıp, bütün knezlikleri bir idare altında topladı. Bundan sonra Rus knezlikleri Moskova etrafında, İvan Kalita'nın teşkilâtçılığı ve dirayeti sayesinde süratle yükseldiler ve kalkındılar. Murat Remzi, *Tefik al-ahbarında* Rusların kuvvetlenmesi konusunda şunları yazar :

"...Bazı müverrihler -Rusların kuvvetlenmesine sebep olan, Tatarların Moskova knezine yardımı ve büyük knezliğe yeni yeni küçük beylerin katılması ve Rusları birleştirmek için tatarların yapmış olduğu hizmettir.- derler. Ey okuyucu! Özbek Han'ın bu hizmetlerinin Rusların kuvvetlenmesine yardım ettiğini biliyorsunuz. Zira Ruslar Özbek Han sayesinde bir birlik kurabildiler."¹¹⁸

Prof. Zeki Velidî Togan'a göre, Özbek ve Canıbek Han zamanında Rusya'nın kuvvetlenmesi başlıca şu iki sebebe dayanır: 1) Özbek ve Canıbek Han'lar şehir ve köy hayatına önem verdikleri halde, Tatarlara köy hayatına öğretmeyi ihmal etmişlerdir. Ticaret, gemicilik vs. gibi işlerle hep Ruslar meşgul olmuşlardır. Gümüş madenlerini keza onlar işletmişler ve İdil nehri üzerinde gemicilikle onlar uğraşmışlardır, 2) Yukarıda da temas ettiğimiz İvan Kalita'nın diğer knezlikleri Moskova etrafında toplanmasına Özbek Han'ın yardım etmesi. Ayrıca Rusların gittikçe gelişen Alman Baltık ticaret şirketleriyle temas ederek iktisaden gelişmelerine Özbek Hanın lâkayd kalması ve hatta yardım etmesidir.¹¹⁹

Ruslar idarî ve askerî teşkilâtta birçok kurumları Altınordu'dan veya onların cedlerinden almışlardır. Aslen İsveçli olan knezlerin mensup olduğu Rus kavmi daha Hun'lar zamanında Türk'lerle temasa geçmiş ve onlardan "hakan", "tudun" gibi idarî kurumları öğrenmişti. Ruslardaki "ülüş" sistemi, komşuları olan Baltık kavimlerinden farklı bir şekilde ve türkçedir. "Ulus"larını Edil Bulgar şivesine göre "volost" olarak adlandırmışlardır.¹²⁰ Altınordu idaresinde bulunmakla da sağlam istikrarlı askerî ve idarî teşkilât sistemi öğrenmişlerdi.

Daha önce de birçok vesilelerle belirttiğimiz gibi İvan Kalita, eski Türklerdeki merkezîyetçilik temayülüne uyarak Özbek Han'ın da muvafakati ve yardımı ile dağınık halde bulunan knezlikleri idaresi altında topladı ve Rus Metropolitliğini de eski merkez olan Vladimir'den Moskova'ya nakletti. Nihayet Özbek Han kızkardeşini İvan Kalita'nın kardeşine verdikten sonra da İvan Kalita'ya Rus topraklarında vergi toplamak hakkını da tanıdı. Bu suretle Rus mıntıkalarına Tatar "baskak"larının kontrol yolunu kapamış oldu ve aynı zamanda Rusları bağımsız bir devlet haline sokmuş bulundu.¹²¹

118 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 542

119 Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 346

120 Aynı eser, 346

121 Aynı eser, 347

V.

ÖZBEK VE CANİBEK HANLAR ZAMANINDA

ALTINORDU'DA SOSYAL DURUM

A. Memleketin Sınırları ve İdarî Taksimat. Belli Başlı Şehirler :

Altınordu Devleti sınırları 1335'de Azerbaycan'ın bir kısmının da işgaliyle en geniş duruma gelmiş oldu. Rus müelliflerinden G.V. Vernadskiy'e göre, Moğol İmparatorluğunun parçalanmasından sonra da yine devlet ricalinde Moğol İmparatorluğu mefkûresi hâkimdi. Özbek Han, Çin'de hüküm süren Yuan sülâlesinin varislerindendi. Çinde mühim hissesi vardı. Burada geniş araziye sahipti. Her sene buradan muayyen bir miktar geliri vardı. Buna mukabil kendi halkından Çin İmparatorluğu ordusuna bir miktar askerî yardım vermek mecburiyetinde idi. Bu yardım Yas (Alan) ve Ruslardan ibaret muhafız kuvveti idi. Özbek Han'ın gönderdiği bu muhafız kuvvetinin Çin'ce adı "Syüan çjun Ulosı xuvey Tsin tsiyun"¹²² Bu rus alayının bulunduğu kamp Pekin'in kuzeyinde olup, bunlara toprak ve tarım aleti de veriliyordu.¹²³

Ülkenin hudutları ve idarî taksimatı konusunda el-Ömerî'nin *Memâlik al-Ebsarı*'ndan şu bilgiyi ediniyoruz :

"Bu ülkenin Ceyhun tarafından Harizm'i Saganak, Sayran, Tarkent, Cend, Saray ve Macar, Azak, Akçakerman, Kefe, Sudak, Saksin, Ükek, Bulgar şehirleri, Sibir ve İbir eyâleti, Başkırt, Çulman; Çulman'dan sonra Sibir ve İbir eyâleti hududu Hatay ili hududuna muttasıl olur. Denir ki, Bakû şehri, Şirvan ülkesi şehirlerinden birisidir. Türklerin Demirkapı oradadır. Bakû şehriden dedikleri Bâb el-hadid ibaret olan Demirkapı'dan Sibir ve İbir tarafından Hatay ili hududuna kadar kervan yürüyüşü ile tam beş aylık yoldur. İşte bu ülkenin uzunluğu; Ceyhun nehrinden Tuna nehrine kadar olan yerlere denilir. Seyhun, Ceyhun, Tuna, İtil, Yayık, Ten, Turla nehirleri meşhur büyük nehirlerdir. Seyhun'dan Tuna'ya kadar dört aylık yol vardır. Seyhun ile Ceyhun arası 15 günlüktür. Ceyhun'dan Yayık'a kadar 15 gün, Yayık'tan İtil'e kadar 10 gün, İtil'den Ten'e kadar bir ay, Ten'den Turla'ya

122 Manası: Sadık Ruslardan müteşekkil muhafız alayı.

123 G.V. Vernadskiy, *Opit istorii Yevroazii*, 96

kadar 10 gün, Turla'dan Tuna'ya kadar bir ay sürer. Ceyhun ile İtil Kulzüm Denizine¹²⁴ akar, Seyhun kamışlık ve kum arasında akar. Cend nehrinin altında üç günlük yol tutar, burada kol yapar. Zikrolunan nehirlerden geri kalanlar Umnan denizine akar. Bu ülkedeki yedi nehir budur. Buradan Seyhun ve Ceyhun, Maverünnehir ülkesine muttasıl olur. Ben derim ki, doğrusu Ceyhun yüz fersah kadar Tuzlu göle akar, oraya Şaş nehri de dökülür. Ceyhun'un Kulzüm Denizine aktığını zanneden yanılmıştır. Bu da gölün büyüklüğünden ileri gelir. —Ceyhuşan ile Şaç'ın döküldükleri yer arasında on günlük mesafe vardır. Bu göl Harizm gölü diye maruftur, ortasında Çakır dağı vardır ki, orada su donar, hatta yaza kadar kalır. Erbili dedi ki, meşhur şehirlerden biri Bulgar şehridir. Onun en kısa gecesi dört buçuk saattir. Hasan Rumî der ki, ben Bulgaristan'¹²⁵da muvakkit olan Mesut'tan sordum. O bana şöyle dedi: Biz bunu rasat aletleriyle denedik, tahmini olarak dörtbuçuk saat bulduk ki, bu miktar orada en kısa gecedir. Akgöl şehrine gelince onu da denedik. En kısa gecesini üçbuçuk saat bulduk ki, Bulgar şehri gecesinden bir saat daha kısadır.”¹²⁶

Altınordu'nun belli başlı şehirlerinin bir listesi, o şehirlerde basılıp zamanımıza kadar intikal eden sikkelerin yardımı ile tanzim edilmiştir. Sikkelerin mühim bir kısmı Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında basılmış olmakla beraber, az bir kısmı da daha evvel veya daha sonraki devirlerde basılmış bulunmaktadır. Daha önce orada sikke basıldığına göre, Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında da bu şehirler mevcuttur, demektir. Özbek ve Canıbek Han'lardan sonra basılan sikkelere gelince. Bunların tespit edilebilen en geç tarihlisi "Rucaan 1417" dir. Diğerleri umumiyetle XIV. Asrın son yarısındadır. Bu şehirlerin de Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında mevcut olduklarını tahmin ediyoruz. Zira bir şehrin teessüsü herhalde uzun zamana muhtaçtır. Hele orada veya oranın adına sikke basılabilmesi için o şehrin oldukça eski, hiç olmazsa asırlık, bir maziye sahip olması gerekir. Bu hususları belirttikten sonra şehirlerin isimlerini sırayla zikredebiliriz (Yanlarındaki tarihler sikkelerin basılış senelerini gösterir):¹²⁷

124 Kulzüm Denizi : Hazar Denizi.

125 İdil havzasında, VII-XV. yüzyıllar arasında devam eden bir Türk Devleti.

126 İbn Fadlullah al- Ömeri'nin *Mesalik al-ebzar fi memalik al-ensar* adlı kitabından nakleden W. De Tiesenhausen (Tercümesi İsmail H. İzmirli), *Altınordu Devleti Tarihi: 2. cilt Merinler*, 378-379

127 *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 57

Şehir isimleri	Sikkelerin üzerindeki tarih	Şehir isimleri	Sikkelerin üzerindeki tarih
1. Azak	1328-1394	14. Ordu	1364-1414
2. Batscin	1352-1353	15. Ordu-i cedide	1385-1403
3. Bakû	1388-1389	16. Ordu-Bazar	1412-1413
4. Bulyar	1292-1293	17. Rucaan	1417
5. Bulgar	1240-1420	18. Saray	1310-1404
6. Bolistan	1351-1567	19. Saray-ı cedide	
7. Derbent	1388-1389	120. Saraycuk	
8. Kırım	1339-1392	21. Sıgnak-ı cedid	
9. Kırım-i cedide	1383-1384	22. Tebriz	1357
10. Macar	1310-1311	23. Ükek	1306-1307
11. Macar-ı cedide	1372-1373	24. Hacı-Tarkan, Tarhan	3215-1408
12. Mahmud-âbâd	1387-1389	25. Şabraş	1386-1389
13. Muşşi	1318-1355	26. Şamahı	1387-1389

Saray şehri hakkında İbn Battuta bize şu bilgiyi veriyor:

"...Daha sonra, Özbek Han'ın başşehri, Saray Berke diye de adlandırılan Saray şehrine geldik. Sultan'ı (Özbek Han'ı) ziyarete gittik. Yolculuğumuzun nasıl geçtiğini sordu....."

Saray şehri gayet güzel ve büyük bir şehirdir. Bir ovada kurulmuş olan bu şehir çok kalabalıktır. Güzel çarşıları ve geniş sokakları vardır. Şehri görmek için ileri gelenlerden birisiyle şehri atla dolaştık. Kaldığımız yer şehrin bir ucundaydı. Sabah erkenden yola çıktık, şehrin öbür ucuna, öğte saatinden sonra ancak varabildik. Orada namaz kılıp, yemek yedik. Akşam güneş batarken eve dönebildik. Bir defa da şehri genişliğine, gidiş dönüş yarım günde katettik. Şurası da kayde değer, bu şehirde evler birbirine bitişiktir, aralarında bahçe, harabe halinde yerler yoktur.

Cuma namazı kılmak için başlıca onüç adet cami vardır. Diğer camilerin sayısı ise çok yüksektir. Saray şehrinde çeşitli milletlerden insanlar otururlar. Başlıcaları şunlardır :

- 1- Moğollar, oranın yertisi ve memleketin sahibidirler; bir kısmı müslümandır.
- 2- Aslar (Osetler) müslümandırlar.
- 3- Kıpçaklar
- 4- Çerkezler
- 6- Rum'ar. Bütün bun ar (Kıpçak, Çerkez, Rus, Rum) hristiyandırlar. Her topluluk ayrı bir mahallede oturur ve kendi çarşıları vardır. ... Sultan'ın sarayının adı "Altıntaş" tır. "128

el-Ömeri, Saray'ı şöyle anlatır :

"Bir adı da Turan Çayı olan İdil'in kenarındaki Saray şehrini Berke Han kurmuş-
tur; sursuzdur. Zemini kumluktur. Han'ın bulunduğu yer ise Saray'dır. Saray'ın
üzerinde altından yapılmış iki Mısır kantarı ağırlığında hilâl vardır. Saray duvar-
larla ihata olunmuştur. Emirlerin ikamet ettiği ev ve köşkler sarayın çevresindedir.
İdil'in büyüklüğü Nil'den üç defa daha fazladır. Üzerinde gemiler vardır. Bu gemi-
lerle Rus ve Siaviara giderler... Saray'ın içinde büyük binalar ve hamamlar vs.
vardır. Heryerden buraya mal gelir. Şehrin ortasında çaydan bir kol vasıtasıyla
getirilmiş olan bir ark vardır. Bu su, iş için kullanılır. İçme suyu çaydan toprak
sürahilerle alınır. Onları arabaya sıralarlar. Araba ile şehire satmaya götürürler.
Saray-Harizm şehirleri arası birbuçuk aydır. Bunlar arasında Hive ve Mutlukent
şehirleri vardır." 129

B. Özbek ve Canıbek Han Devrinde Altınordu'da Halkın Yaşayışı ve İçtimâl Sınıflar

Altınordu halkı yalnız göçebe kabilelerden ibaret değildi. Yerleşik hayata
intibak eden kavimler de mevcuttu. Fakat bunlar azınlıkta kalıyorlardı. Halkın
büyük bir kısmı stepelerde "alaçık"¹³⁰ denen çadırlarda yaşarlardı. At, İnek, koyun
eti yerlerdi. Uzun sefere çıkacakları zaman etleri, atlarına eğerinin alt kısmına
koyarlardı. Bu burada uzun müddet durabilirdi. Zamanla pişmiş bir vaziyete
gelirdi. Yani pişmeye ihtiyaç görülmeden çiğ yenilirdi. Başka türlü büyük akıncı
bir ordu beslemenin imkânı yoktu. Herkes bu şekilde kendi yiyeceğini kendisi te-
min ederdi. Bazıları da çiğ etleri toprağa gömerler, bu da burada aynı şekilde piş-
miş bir vaziyet alırdı. Bozulmadan uzun müddet bu şekilde muhafaza etmiş
olurlar, seferden dönünce yerlerdi.

Ekinleri azdı. Buğday ve arpa bilhassa azdı. Bakliyat hiç bulunmazdı. Darı
başlıca yemeklerini teşkil ederdi. Suyu ve otlığı bol bir memleketti. Ekildiği za-
man¹³¹ bol mahsul alınırdı. Göçmen oldukları için daha ziyade hayvan beslerler-
di. Bu memleketlerde, Tatarlar tarafından istilâ edilmeden evvel meyva ağaçları
boldu. Zeytin ve portakaldan başka bütün meyvalar mevcuttu. Bilhassa kavunu
çok meşhurdu. Uzun müddet muhafaza edilebilen sarı renkli tatlı cinsi mevcuttu.
Bunu, dilim dilim kuruttukları gibi, bol olduğu zamanda pekmez de yaparlardı.

129 Tiesenhausen'den nakleden *Istoriya Tatarii v dokumentah i materialah*, 55

130 Alaçık, keçeden yapılmış, kalın , hem sıcaktan ve hem de soğuktan muhafaza eden bir nevi
çadır

131 Göçmen oldukları için her zaman ekemezlerdi.

Bütün bu meyveler tatarlardan önce oranın ahalisi tarafından yapılmış ve onlara tevarüs etmiş şeylerdi. Sebze ve beyaz bal da bu civarda boldur.¹³²

Özbek ve Canıbek Han'lardan yarım asır sonra Venedik Cumhuriyetinin Ten nehri ağzındaki "Tan" kolonisinde bulunan İosafata Barbaro, bize Altınordu'daki sosyal durum hakkında çok enterasan malûmat verir. Birkaç sene içinde sosyal olayların değişmemiş olabileceğini, değişebilmesi için uzun yıllar geçmesi gerektiğini düşünerek İosafata Barbaro'nun intibalarından mevzumuzla ilgili olan kısımlarını özetliyoruz:

"Benim gibi görmeyen bir kimse o memleketin nasıl geçindiği sorusuna tatmîn edici cevap veremez. Ben gözümlle gördüğüm, şahit olduğum için sahih olarak, diyebilirim." dedikten sonra şunları naklede :

"Şubat ayında bütün orduda herkesin duyabileceği şekilde ilân edilir ki, herkes ekin eksin. Buldukları yerden iki günlük mesafedeki yerlerde bütün aile efradı veya birkaç kişi ile, hayvanlarıyla beraber arabalarına tohum doldurarak tayin olunan yerlere giderler. Ekin ekmek için Han tarafından şöyle emir olunur: "İstiyenler Mart ayının filân gününde çoluk çocuk akrabalarıyla ekin için gidecekler". Orada ekin ekilir, ekin işi bitene kadar kalınır. Bu esnada, nasıl bir anne çocuklarını uzağa gitmesinler diye korur, onlara göz kulak olursa, Han da ekin ekmeye gidenleri korur, dört günlük mesafeden daha öteye gitmesinler diye nezaret ederdi. Mahsul yetistikten sonra herkes arabaları, hayvanları ve lüzumlu eşyalarıyla ekin biçmeye giderler, sanki kendi toprakları imiş gibi. Toprak fevkâlede muhsuldardır. Buğday çok iri ve bazan bire elli, darı ise bire yüz verir. Bazan ekin o kadar fazla olur ki, buğdayı nereye koyacaklarını bilemezler, olduğu yerde bırakırlardı".¹³³

Altınordu'da halkın başlıca gıdalarından biri de etti. Et burada çok ucuzdu. At keserlerdi. Bozkırda yaşayanların arasında et satılıp alınmazdı. Onların gıdası umumiyetle av etleri, süt, piy¹³⁴ ve darıdır. Bir hayvan hastalanıp ölüncü onu keserler, bir kısmını kendileri yerler, diğer bir kısmını da komşularına verirler. Komşuları da aynı şekilde kendilerine et verirler. Eğer komşusu kendisine et vermemişse, o da ona vermez. Bu bir âdet haline gelmişti.

Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu'da halk artık yavaş yavaş toprağa bağlı bir duruma gelmeye başlamıştır. Yine bir kısım halk göçebe durumdaydı. Bunlar da azınsanamıyacak yekûn tutuyorlardı. Fakat günden güne daimî şehirlerde ikâmet edenlerin sayısı çoğalıyordu. İşte bunun neticesi Altınordu'da tarımla uğraşan bir köylü sınıfı doğdu. Köylünün tarım aletini, şehirlinin ev eşyasını, askerinin harp aletini yapan bir zümre vardı. Özbek Han'ın İslâ-

132 *İstoriya Tatarii v dokumentah i materialah*, 48

133 Aynı eser 49.

134 Piy, iç yağıdır. Bunu yemeklerde kullanırlardı. Don yağı gibi ağızda donmaz.

miyeti Altınordu'da yayması neticesinde, memlekette bir de ulâma sınıfı hâsıl oldu. Bu duruma göre, biz Altınordu'da halkı şu şekilde bir sınıflamaya tâbi tutabiliriz:

- 1- Asker ve memur sınıfı,
- 2- Ulâma sınıfı,
- 3- Zenaatkârlar
- 4- Köylüler
- 5- Köleler ve esirler.

Bunlardan asker ve memur sınıfı en üst tabakayı teşkil ederdi. Devletin ve ordunun mühim mevkilerini işgal ediyorlardı. O devrin en muteber ve müreffeh sınıfıdır. Binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, edigü ve doruga gibi askerî rütbe ve dereceleri vardı. Memurlar arasında da kâtip, gümrükçü, vergi memuru gibi vazife taksimi yapılmıştı.

Ulâma sınıfı, yukarda da bahsettiğimiz gibi, Özbek Han'ın Altınordu'da İslâmiyetin yerleşmesi konusunda gösterdiği gayretlerin sonucu olarak meydana çıkmış bir zümdredir. Kadı, müftü, şeyh, imam, sofu gibi çeşitli din adamları Altınordu'da görülür.

Zenaatkârlar ise, memleketin çeşitli sahalardaki ihtiyaçları giderecek imâlâtta bulunan kimselerdir. Bilhassa Altınordu'da demircilik ve bakırcılık mühim bir yer tutar.

Köleler ve esirlere gelince, bunlar cemiyette en alt tabakayı teşkil ederler, her türlü eziyet ve hakarete mâruz bırakılırlardı. Kaynaklar, esirlere ve kölelere ma'alesef çok fena muamele yapıldığına dair mufassal bilgi veriyorlar. Meşhur seyyah İoana Plane Karpini'den edindiğimiz bilgiye göre esirlerin durumu şöyle idi: Esir ve kölelere çok az yemek ve su verilirdi. Bazılarına ise efendileri hiç yemek vermezlerdi. Giyimleri de çok fena idi. Belden yukarısı çıplaktı. Ayaklarında deriden bir pantolon vardı. Umumiyetle o da çok eski ve yırtık olurdu. Soğuktan elleri ve ayakları çok zaman donardı. Hatta bu yüzden ölenler olurdu. Efendisi ölünce kölesini de beraber gömerlerdi. Bir müddet o orada aç ve susuz yaşardı. Eğer bu müddet zarfında açlığa ve susuzluğa tahammül edebilirse ikinci ve üçüncü defa da aynı şey tekrar edilirdi. Eğer bu üçüncüde de ölmezse kurtulurdu ki, umumiyetle çok az kişi üçüncü mertebeye dayanabiliyordu.

Esirleri geceleri de uyutmaz, çalıştırılırlardı. Onlara yaptıkları muamele bir hayvana yapılan muameleden farksızdı. İcabında döverler, her türlü hakareti yaparlardı. Bir harp vukuunda ise hepsini öldürürlerdi.”¹³⁵

C. XIV. Yüzyılın İlk yarısında Çuçi Ulusunun Ekonomik Durumu.

Sanayî ve Ticarî Hayat. Hayvancılık ve Ziraat.

Altınordu'da memleketin sanayî ve ticarî hayatı, cemiyetin gerekli gördüğü, ihtiyaç duyduğu alanda gelişmiş, bu ihtiyaçları karşılayabilme gayesini gütmüştür. Türk ve Moğollar gayet harpçi bir kavimdi. Ömürlerinin mühim bir kısmı at üstünde geçirdi. Ava giderler, cenk yaparlardı. Bunların başlıca silâhı ok, yay, mızraktı. Onların bu ihtiyaçlarına cevap verecek demirci dükkânları lâzımdı. Demiri işlemeleri gerekiyordu. Bu sebeple demircilik sanatında ileri gittiler. Kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra başka komşu ülkelere de sattılar. Saray Berke'de madencilik zenaatı bulunduğu aşikârdır. Bütün şehir ve köy halkının ihtiyacını gidermek için lüzumlu demir malzemeyi yaptılar. Meselâ, bel, balta, tırmık, çekiç, testere, orak, nal, bıçak, gem, üzengi, çivi, menteşe, makas, çeşitli kilit, olta, zincir, muhtelif silâhlar vesaireyi yapıyorlardı. Saray Berke'de bakır eşya imâl edecek maden atölyeleri vardı. Arkeolog Treşçenko'nun muhtelif zamanlarda bulmuş olduğu tabaka halindeki bakır levhalar bunu teyit eder. Bu pirinç ve bakır eşyanın bulunduğu kalıntılar arasında şamdan, sürahi, fincan ve tabak gibi ev eşyası da bulunmuştur. Bütün bunlar ispat eder ki, o devirde Altınordu'da büyük bir demir ve bakır sanayii mevcuttu. Bu da çok sayıda zenaatkâr ve külliyetli miktarda paranın burada tedavülde bulunduğunu, dolayısıyla ticaret ve sanayiin çok gelişmiş olduğunu gösterir.

1922 de Prof. Ballod ve Treşçenko, Saray şehrinde yaptıkları kazıda kiremit ve kerpiç sobalar bulmuşlardır. Ayrıca 24x24x4,5 cm. eb'adında kırmızı, pembe ve sarı renkte kervansaray, cami, medrese, mezar v.s. inşaatında kullanılan kerpiçler bulmuşlardır. Bunların köşeli, sulama işlerinde kullanılan mavi, beyaz, yeşil renklerde ve nakışlı şekilleri bulunmuştur. Yine bu kazıda büyük kırmızı, sarı, beyaz ve mavi renklerde süs için kullanılan nakışlı mozayıklar da çıkmıştır. Yine çeşitli renk ve şekillerde muhtelif ihtiyaçlar için kapkacak bulunmuştur. Şüphesiz çok sayıda bulunan bu eşyaların hepsi Saray şehri için değildi. Mühim bir kısmı da ihraç için, dış ticaret gayesiyle, yapılmıştı. Adeta bir sanayi haline gelmişti. Saray'da kullandıkları malzemenin ve üsluplarından belli olan Kırım, Suriye ve Mısır'dan gelen ustalar da çalışmışlardır. Şurası muhahkaktır ki, Saray'da seramik ve maden sanatı bu devirde mühim bir yer işgal eder.

Fakat dokuma sanayii alanında bunun aksi olmuştu. Bu sanat kolunda Altınordu geri kalmış bir durumdadır. Treşçenko'nun kazılarında anlaşıldığına göre burada terzihaneler vardı. Fakat İdil boyu güneyinde ipek ve dokuma sanayii yoktur.

Yine Treşçenko'nun kazıları bize bu ülkede deri, gön işleme atölyelerinin mevcut olduğunu gösterir. Altınordu'nun komşuları, Kıpçak ve Tatarlar ham deriyi işlemek üzere buraya getirirlerdi.¹³⁶

Rus tarihçisi F.V. Ballod "*Stariy i noviy Saray-Stolitsa Zootoy Ordı*" adlı kitabında yeni Saray'daki hidroteknik tesisat konusunda şu bilgiyi verir:

"*Saray'ın ikinci merkez mahallesinden kuzeye, beşinci mahallede birkaç havuz vardır. Bunlar suyu büyük iki kanala bağlı bulunan sırttaki su barajından alıyorlar. Havuzlar sırtın yamacında kazılmıştır. Bunlar kademe kademe, yani her havuz yukardakinden aşağıda bulunur. Bu şekilde dört kattır. Yani dört basamaklı bir merdiven şeklindedir. Aşağıdan sayarken birinci sırada iki, ikinci sırada üç, üçüncü sırada beş, dördüncü sırada ise dört tane havuz vardır*".

Burada Prof. Ballod havuzlara dair geniş teknik malûmat verdikten sonra şöyle devam eder.:

"*Eğer Kalkut'tan gelen su kâfi gelmezse beşinci mahallenin su deposu ihtiyacı giderir. Fazla gelen suyu tali kanallar vasıtasıyla Ahtub'un yedinci mahallesindeki bahçelere akıtırdı. Bu hidroteknik teşkilâtın mükemmel oluşu, bizi tam manasiyle hayrete düşürür. Eğer bunlar hakikaten Özbek ve halefi Canibek zamanında yapılmışsa Altınordu başşehri ve mühendisleri ile övünebilir.*"¹³⁷

Yukarıdaki malumat bize Altınordu'nun teknik alanda ne kadar yüksek bir seviyeye ulaştığı hakkında fikir verebilir.

Bu devirde Altınordu'da ticaret, bilhassa hayvancılık üzerinde idi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Altınordu dahilinde ucuzluk hüküm sürmekteydi. Bu, hayvan alım satımında olduğu gibi, tarım alanında da böyledir. Meselâ yüz ritl¹³⁸ buğday 225 dinara satılır. Mercimek te aşağı yukarı aynı fiyatta idi. Arpa ve darı ise iki dinara satılırdı. Hayvan fiyatları da memleket dahilinde çok ucuzdur. En iyi atın fiyatı elli-altmış dirhemdir.¹³⁹ Altınordu'da çok bol olan bu hayvanlara daha az olan ülkelere fiyatı ile satılırdı. Bunlar beşbin-altıbin atlık sürüler halinde götürülürdü. En kötüsünün fiyatı yüz dinar, en iyisi ise beşyüz dinara satılırdı. Bu fiyatlar aşağı yukarı dahildeki fiyatların on misli idi.¹⁴⁰ Altınordu öküzlerinden mühim bir kısmı da daha önce adı geçen İosafata Barbaro'nun ifadesine göre, İtalya'da satılırdı. Buraya da Lehistan, Eflak, (Erdel, Transilvanya) Almanya tarafından getirilirdi. İtalyan mezbahalarında kesilen öküzlerin hemen hepsi buradan alınırdı.¹⁴¹ Yine İosafata Barbaro, Altınordu'dan gönderilen tek ve çift hörgüçlü develerin İran'da 25 dükat¹⁴² tan satıldığını zikreder.¹⁴³

137 Prof. F.V. Ballod, *Stariy i Noviy Saray-Stolitsa Zolotoy Ordı*, 21-22

138 1 Ritl = 330 gram

139 Dirhem, XIV. Asırda Altınordu'da ağırlığı 1.45 gr. gümüş paradır.

140 *İstoriya Tatarii ve materialah i dokumentah*, 49

141 İosafata Barbaro'dan nakleden *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 60

142 Dukat, İtalyan altın parasıdır ve bütün şarka yayılmıştır. XII. Asırda İtalya'da basılmaya başlamıştır.

143 *İstoriya Tatarii v materialah i dokumentah*, 60

Altınordu'da hayvancılığın müstesna bir mevkiî vardır. Halkın çoğunluğu göçebe olduğundan hayvancılık yaparlardı. Herkes kudretine göre at ve diğer hayvanlardan yetiştirirdi. Bir kişinin altı bin, hatta onbin atı olduğunu İbn Battûta zikreder. İbn Battûta atçılık konusunda şunları yazar:

"Burada o kadar fazla at vardı ki, bunlardan bazıları başıboş kalıyor. En iyi atın fiyatı elli-altmış dirhemdir. Aynı atlar Mısır'da akadış adıyla meşhur olan atlardır. Türkler bu atları yerler. Bizim yerde koyun ne kadar bol ise, orada da atlar o kadar boldur. Hatta daha fazladır. Her Türk'ün böyle birkaç atı olur. Türklerde şöyle adet vardır ki, kadınların bindiği araba kol kadar bir ağacın ucuna bağlanmış ve arabanın köşesine konulmuş küçük bir keçe bulunur. Bunların bir tanesi bin atı gösterir. At besleyen Türklerde bu âdettir. Her bin ata böyle bir parça âzımdır. Ben gözümle gördüm ki, böyle on tane parça vardı. Bu atları satış için Hindistan'a götürüyorlardı. Her kafilede altıbin ve daha fazla at olurdu. Ortalama bir hesapla her satıcının 100-200 atı olurdu. Her elli ata bir bir çoban kiralanırdı. Koyunu nasıl çoban otlatırsa, onlar da atları öyle otlatırlardı. Bu çobanlara "Ulakçı" denirdi. Elinde uzun çomağı olurdu. Atlardan birine binerdi, bir atı yakalamak için, yakalayacağı atın karşısına gelip dururdu. İpi onun boynuna atıp kendine doğru çeker, onun üstüne atlar kendi bindiği atı bırakırdı. Sind toprağında Şaşmakar denilen yerde her ata yedi dinar gümrük alınırdı. Multan¹⁴⁴ da mal satarken muayyen gümrük parası alırlar. Tüccarlar gümrük parası vermekle beraber büyük kârla dönerlermiş." ¹⁴⁵

Altınordu ahalisi göç etmediği yıllarda tarımla uğraşırdı. Bu topraklar tatarlar tarafından istilâ olmadan evvel burada meyva ağaçları , üzüm, nar, ayva, elma, armut, şeftali, erik ve ceviz ağaçları; Kıpçaklarca, "batcuk", Rusların "baklacan", Azerilerin ise "badıncan" dedikleri patlıcan bulunurdu. Yukarıda da söylediğimiz gibi Altınordu halkı ziraatten çok hayvancılığa önem veriyordu. Bu saydığımız meyva ve sebzeler ise oraların eski sâkinleri zamanından kalmadır.

144 Multan Sind eyaletinin başşehridir.

145 Tiesenhausen, 286-287

VI.

SONUÇ

İncelediğimiz Özbek ve Canıbek Han'lar zamanında Altınordu Devleti en parlak devrini yaşamıştır. Bu hususta kaynaklar müttefiktirler. Hanların takip ettiği siyasetin, Altınordu Devleti'nin istikbali üzerindeki etkileri nasıl olmuştur ve genel olarak hasıl olan diğer sonuçlar nelerdir? Bu sorulara kısaca cevap vermek gerekirse; Özbek ve Canıbek Han'ların dirayetli idareleri Altınordu Devleti'nin yıkılışını bir müddet geciktirmiştir. Diğer taraftan Hanların önceleri Ruslara bir lütuf olarak müsamaha göstermeleri, Rusların ileride büyük devlet olarak gelişmelerine zemin hazırlamıştır.

Rusların bir devlet olarak teşkilâtlanabilmeleri, Özbek ve Canıbek Han'ların takip ettikleri siyasetin neticesinde mümkün olmuştur. Bu, üzerinde dikkatle durulmaya değer bir sonuçtur. Rus knezleri Altınordu'ya tam bir sadakate bağlıydılar. Rus tarihçisi Karamzin bu durumu şu cümle ile belirtiyor: "*Bizim knezler, bu vahşilere köle gibi tâbi olmuşlardır.*"¹⁴⁶

Hakikaten Özbek ve Canıbek Han, knezlerden her talip ettiği şeyi elde edebiliyorlardı. Knezler sık sık değerli hediyelerle han'ı ziyarete gelirler onun desteğini, sevgisini kazanmaya çalışırlardı. Özbek ve Canıbek Han ise etrafındakilerinin tesiri ile onlara bir ihsan kabilinden bazı haklar ve yardım ederdi. Murat Remzi, Özbek Han'ın etrafındaki bir zümrenin onun merhametini nasıl kötüye kullandıklarını şöyle anlatır :

"...Tatarlar bedevi ve medeniyetten mahrum bir millettir. Ruslarla münasebetlerinden sonra, Avrupa'dan medeniyet aldılar ve rahatın medarı olan altın ve gümüşe sahip olmaya çalıştılar. Tatar beyleri Rus knezlerine Özbek Han'ın merhametini altın ve gümüşle satarlardı. Bazı Rus beyleri Tatar Emirlerine rüşvet ve hediyeler vererek bazı beylikler veya toprak elde ediyorlardı."¹⁴⁷

Altınordu Devleti , Özbek Han zamanında islâmiyeti kabul etmiştir. Daha Berke Han zamanında, 1262 yılında, Emir Celaleddin İbn el-Kadı ve Şeyh Nu-

146 N. M. Karamzin, Gasudarstva Rossiskago, III, 190.

147 Murat Remzi, *Talfik al-ahbar*, 555

reddin Ali isimlerinde iki elçi Mısır'a gönderilmiş ve islâm dinini kabul edenlerin adları ve durumları bildirilmiştir.¹⁴⁸

Diğer taraftan hristiyanlarla da dostluk ilişkileri devam etmiştir, 1248 yılı yazında iki kişilik bir Altınordu elçi heyeti Vatikan'a papayı ziyarete gitmiş ve çok iyi kabul edilmişlerdir. Papa da bu elçileri kıymetli hediyelerle geri göndermiştir.¹⁴⁹

Özbek Han'ın başa geçmesinden sonra, 20 Mayıs 1392 tarihinde Toktamış Han tarafından Polonya Kralına gönderilen bir yarlıktan Altınordu hanlarının Polonya'dan vergi talep ettiklerini öğreniyoruz. Hasan ve Tulu Hoca adlarında iki elçi ile gönderilen yarlıkta iki devlet arasında olup bitenlerden bahsedildikten sonra verginin toplanması ve mezkûr iki elçi ile Han'a gönderilmesi talip olunuyor.¹⁵⁰ Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi Altınordu Devleti, Polonya gibi bağımsız bir devletten vergi talep edecek kadar kendini kuvvetli hissetmektedir.

Bir devletin sınırlarındaki askerî-siyasî kuvveti, rakip devletin askerî kuvvetine eşit olmalı. Aksi takdirde denge zayıf olanın aleyhine bozulabilir. Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında Altınordu'nun siyasî mücadeleleri daha ziyade güneye teveccüh etmiştir. Bir parça da batıya, doğu Avrupa devletlerine... Güneyde İlhanlılarla devamlı bir mücadele hâli mevcut olmuştur. Bu devirdeki Altınordu-Mısır ilişkileri dostânedir. Mısır'ın arzu ve gayesi Altınordu-İlhanlı arasında harp halinin devam etmesiydi. Böylece Altınordu, İlhanlılarla meşgul olacak, kendisi ile uğraşmaya vakit bulamayacaktı. Bu sebeple Mısır hem İlhanlılarla, hem Altınordu ile yüzlerine karşı dost geçinip, her iki tarafı da idare ediyordu. Hakikatte ise bu iki devletin aralarının açık olmasını kendi menfaatleri bakımından çok arzuluyordu; hattâ zaman zaman bu iki devleti birbirleriyle harbe teşvik ediyordu. Özbek ve Canıbek Hanlar ise, kendileri için asıl tehlikenin nereden geleceğini sezemiyorlardı. Hep İlhanlılar yerine Rus knezleri ile savaşıyorlardı, sonuç herhalde başka türlü olurdu. Altınordu Devleti daha uzun müddet yaşayabilirdi.

Özbek ve Canıbek Hanların dirayetli idareleri , feodal kavgalara son, daha doğrusu ara verdi; böylece , Altınordu Devletinin yıkılışı bir müddet gecikti. Daha Tokta Han zamanında türeyen Nogay adlı birisi, Altınordu'nun başına uzun yıllar dert olmuştu. Özbek Han bunu bertaraf edip, bu kavgalara son verdi ve bu çeşit feodal mücadeleler Özbek ve Canıbek Hanlar zamanında bir daha zühur etmedi. Fakat, Altınordu Hanlarının himâye ve yardımları ile bir birlik kurarak teşkilâtlanabilen Ruslar, Özbek ve Canıbek Hanların dirayetli idarelerinden sonra Altınordu'da çıkan iç kavgalardan yararlanarak bu devletin yıkılmasına sebep olmuşlardır.

148 V.G., Tiesenhausen *Sbornik Materialov, Attonosyaşçiksyia k istorii Zolotoy Ordi*, 98-99

149 *Monumenta Gemoniae historica scripthres*, XXVIII, 301, 302

150 Berezin, N.İ., *Hanskiye Yarlıki*

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

- BALLOD, F.V., *Stariy i Noviy Saray. Stolitsi Zolotoy Ordı*, Kazan 1923.
- BEREZİN, N.İ., *Hanskiye Yarluki*, Kazan 1850.
- HACI, Abdülgaffar Kırımî, *Umdat el-tevârih*, İstanbul, 1343
- HAFIZ, Ebrû., *Zeyl-i câmi al-tevârih-i Reşidî*, Tahran, 1317
- İBN BATUTA, *Voyages d'İBN BATOUTAH, Texte arabe*,
Terc. C. DEFREMERY ET LE Dr. B. R. SANGUINETTI, Paris 1949
- İBN BATUTA, (Terc. Mehmet Şerif), *Seyahatname-i İbn Batuta*, İstanbul 1333-1335.
- İSTORİYA *Tatarii v materialah i dokumentah*, İnstituta istorii Akademii nauk neşri, Moskva, 1937.
- GREKOW, B. ve İAKOUBOVKSİ, A., *La Horde d'Or et la Russie, La domination tatar aux XIII e et XIV e Siecles de la mer jaune à la Mer Noire*, Paris 1961.
- N.M. KARAMZİN, *Gosudarstva Rosiiskago*, Petesburg, 1892.
- MÛNECCİMBAŞI, (Derviş Ahmed), *Saha'if al-ahbar*, İstanbul 1285 (1868-69).
- PELLİOT, Paul. *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*. Paris, 1950.
- al-Remzi, M. Murad, *Talfik al-ahbar ve telhîh al-asar fi vakayı-ı Kazan ve Bulgar ve müluk-ı tatar*, Orenburg, 1908.
- SOLOV'EF, Sergey Mihailoviç, *İstoriya Rossii s' drevneyşih vremn* Petesburg, 1887.
- SPULER, Berthold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*. Leipzig, 1943.
- TİESENHAUSEN, W. De, (Terc: İsmail Hakkı İzmirli). *Altınordu Devleti Tarihinine ait Metinler*, İstanbul, 1941.
- TİESENHAUSEN, N.G., *Sbornik Materialov otnosyaşcihsya istorii Zolotoy Ordı*, S. Peterburg, 1884.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihinine Giriş*, İstanbul, 1946.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ (Eski İnönü Ansiklopedisi), "Altınordu" maddesi.
- VERNADSKİY, G.Y., *Opit istorii Yevro-Azii*, Berlin, 1934
- YAKUBOVSKİY, A.Y., (Terc: Hasan Eren), *Altınordu ve İnhitatı*, İstanbul, 1955